

166945

512421

I. KÖTET

10. FÜZET

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTI

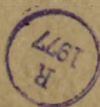
MELICH JÁNOS

NÉMETH GYULA

**Régi
magyar nyomtatványok
nyelve és helyesírása**

írta

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

**MTA
KIK**

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

Ára 80 fillér.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920 január 20-án elhatározta, hogy kiadja a magyar és finnugor nyelvtudomány kézikönyvét. Kettős célt kívánt ezzel a bizottság elérni: egyrészt az eddigi biztos eredményeket akként összefoglalni, hogy ezáltal a további kutatásokat előmozdítsa, másrészt pedig a felső oktatást is óhajtotta szolgálni, azért az egyetemi hallgatók szükségleteit is szem előtt tartotta. A munka kétféle kiadásban jelenik meg, t. i. kötetben, illetőleg kötetekben, azonkívül minden egyes cikk külön füzetben is.

A Nyelvtudományi Bizottság nevében:

MELICH JÁNOS
előadó.

SZINNYEI JÓZSEF
elnök.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

I. 10.

RÉGI MAGYAR NYOMTATVÁNYOK
NYELVE ÉS HELYESÍRÁSA.

IRTA

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

A XVI. század első fele.

1. A magyar könyv története a mohácsi vész után következő években HEGENDORF latin grammatikájával és HEYDEN SEBALD nyelvgyakorlókönyvével indul meg, amelyeknek krakkói első kiadását (1527) MELICH JÁNOS adta ki jegyzetekkel és filológiai magyarázatokkal. E két grammatikai munka után megjelenik az első összefüggő szövegeket tartalmazó magyar könyv ugyancsak Krakkóban (1533): Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen és ettől kezdve a XVI. században sűrűn jelennek meg magyar könyvek, különösen a század második felében s így megvolt az alkalom és mód arra, hogy kölcsönhatások alapján az irodalomnak egységes nyelve alakuljon ki. A kódexek korában még egy-egy írott szöveg nem gyakorolhatott általánosabb hatást, mert még ekkor a kéziratok rendszerint házi (kolostori) használatra készültek és egy-egy szöveg legfeljebb egy és ugyanazon kolostoron belül éreztethette a maga nyelvi hatását. A kódexek korában még mindenki a saját nyelvjárásán írt, oly vokalizmussal jegyezte le a szavakat, amint kiejtette. Ugyanezt látjuk a XVI. század egész folyamán, KÁROLYI GÁSPÁR Biblia-fordításának megjelenéséig, amikor az irodalmi nyelv hangtanilag kezd kialakulni és eltűnnek a század első felében még irodalmi nyelvű használatos *i-ző* és *ő-ző* nyelvjárások.

2. Az első összefüggő szöveget tartalmazó magyar nyomtatványban, KOMJÁTHI BENEDEK Zenth Paal fordításában még egész különös jelentéget figyelhetünk meg. KOMJÁTHI BENEDEK ugyanis nyilván felhasználta a korábbi Szent Pál-fordításokat is és azokat beolvasztotta a maga fordításába, minek következtében három egymástól különböző nyelv-

járási szöveget figyelhetünk meg fordításában: *i*-zö, *ö*-zö és *e*-zö szöveget. A KOMJÁTHI szövege az *e*-zö és a másik két nyelvjárási szövegrészt vette át régebbi kéziratokból.

(L. TRÓCSÁNYI Z.: „Zenth Paal leueley“ nyelvéről. MNy. IV. 406. — Komjáthi Benedek becsülete. MNy. VI. 254.)

3. Feltűnő, hogy az 1550-ig megjelent magyarnyelvű nyomtatványaink közül SYLVESTER JÁNOS: HEYDEN SEBALD: Puerilium Colloquiorum Formulae, HEGENDORF: Rudimenta gramm. hung.-lat., Uj Testamentom, KOMJÁTHI: Zenth Paal fordításának egy része, GÁLSZÉCSI ISTVÁN Énekeskönyve (töredék), SZÉKELY ISTVÁN: Krónikája és Zsoltárfordítása *i*-zö nyelvjárásiuk s valószínűleg szintén *i*-zö nyelvjárásiuk a csak címük után ismert következő művek is: GÁLSZÉCSI ISTVÁN: A keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske (említi BOD PÉTER: M. Ath. 89. l.), SZÉKELY ISTVÁN: Keresztyénségnek fundamentomáról való tanulság (1550-ig három kiadás, — említi BOD 258. l.), SZÉKELY ISTVÁN: Istenes énekek (említi BOD 258. l.). Az 1550-ig nyomtatásban megjelent művek közül OZORAI IMRE: De Christo et eius Ecclesia, PESTI GÁBOR: Uj testamentoma, Meséi, Nomenclaturája, MURMELIUS JÁNOS: Lexicona (bár ebben előfordulnak *i*-zö alakok is), FARKAS ANDRÁS: Cronica de introductione Scytтарum és DÉVAI MÁTYÁS: Orthographia Vngarica című művei nem *i*-zö nyelvjárásiuk. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy tiszta *i*-zö nyelvjárást csak SYLVESTER, GÁLSZÉCSI műveiben és KOMJÁTHI BENEDEK: Zenth Paal fordításának egy részében találunk, míg SZÉKELY ISTVÁN műveiben az *i*-zésnek nagyon fejletlen és következetlen állapota van meg. E nyomtatványok *i*-zö jellegében nem szabad egységes irodalmi nyelv kialakítására való tudatos törekvést feltételeznünk, mert ezekben az *i*-zésnek az az egyetlen és véletlen oka, hogy a szerzők *i*-zö nyelvjárási vidékről valók: az ország keleti és északkeleti vidékeiről s nem is tudtak másképen írni, mint a saját nyelvjárásiukon, amely éppen *i*-zö nyelvjárás volt. Kétségtelen azonban, hogy kedvezőbb irodalmi viszonyok között, ha az írók hatása nagyobb és általánosabb lett volna, az *i*-zö nyomtatványok uralkodó szerepe már ekkor eldönthette volna az irodalmi nyelv hangtani kialakulásának irányát. Hiszen tankönyvek, grammatikák, melyeket az iskolákban tanítottak, Uj Testamentumfordítás, melyet a prédikátorok bizonyára használtak, énekeskönyv, melynek énekeit a gyülekezetekben bizonyára énekelték, szóval közkezen forgó művek jelentek meg *i*-zö nyelvjárásban; — s nyelvileg, legalább is hangtanilag, a későbbi, nyomtatásban megjelent szövegek nyelvére mégsem volt semmi hatásuk. Mi lehet az oka annak, hogy az a nyelv, a legősibb magyar nyomtatványok nyelve, amely az isko-

lákban és a szószéken oly sűrűn hangozhatott, mégis hatástalan maradt az irodalmi nyelv további fejlődésére.

HELTAI GÁSPÁR Uj Testamentoma ajánlásában ezt olvashatjuk: „Silvester János a' jámbor, jó és hasznos munkát tött, ki az előtt... Szigedben az Uj Testamentumot ki nyomtatta. De mi fogyatkozás lőtt legyen abba, azt az Isten-félő Keresztények meg-tudják itélni, egy más mellé tartván e' két munkát, az óvét és a' miénket“. Miféle fogyatkozásra gondol itt HELTAI? A törtsarkú, gót betűkre-e, amelyekkel SYLVESTER Uj Testamentoma nyomtatva van, vagy a fordítás hibáira? Véleményünk szerint egyikre sem, hanem — a nyelvre. HELTAI GÁSPÁR nagyon gondos volt kiadványai nyelvében és helyesírásában. Amikor VERBŐCZI Decretvmár, melynek első magyarnyelvű kiadása Debrecenben, 1565-ben HOFFHALTER RAPHAEL nyomtatásában jelent meg, újra sajtó alá rendezi, megütközik a neki szokatlan nyelven és helyesíráson, átdolgozza azt a saját elvei szerint, s kiadása előbeszédében ezt írja: „De hogy az iambor olvaso meg ne akadion, az oluasassban, el hántam à nehez Ortographiat, auagy irasnac modiat, és à szokottra hosztam“. Ő a hozzá kiadásra beadott műveket is átjavította, mint például a DÁVID FERENCZÉit is. Mert ez a „szász pap“ a nyomdájában megjelent műveket nemcsak helyesírás szempontjából dolgozta át, hanem a nyelv és stílus szempontjából is. HELTAI GÁSPÁR valamilyen székely dialektusban ír, amely keverten *ë-ző, ö-ző, í-ző*, a mássalhangzók kvantitását sajátos, előtte más nyomdákban kikerült nyomtatványokban egyáltalán nem található módon különbözteti meg, pontos különbséget tesz az *e* hangok között, — stílusára jellemző a töröl metszett népies szólások, közmondások gyakori beszövése, metaforák alkalmazása, a helyzetnek történeti és mesemotívumokkal való gyakori megvilágítása.

Amit HELTAI-ról mondtunk, mindazt elmondhatjuk DÁVID FERENCZ-nek Kolozsvárott nyomtatott műveiről is, de — és ez a meglepő — a Gyulafehérvárott megjelentekről nem. A Kolozsvárt 1570-ben HELTAI GÁSPÁRNál megjelent Könyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztségről, melyet több külső és belső érv alapján joggal tulajdonítunk DÁVID FERENCZ-nek, egyik ismertetője, CZELDER MÁRTON azt írja, hogy DÁVID FERENCZ stílusa e műben mesteri s a később élt PÁZMÁNY PÉTERÉt is felülmúlja (Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1876. 203—208. l.). E megállapítás kétségtelenül túlzás ugyan, annyiban azonban igaz, hogy a mű stílusa PÁZMÁNYÉval rokon, annak mintegy előzőjéül tekinthető, de ez a stílus nem DÁVID FERENCZ stílusa, hanem a HELTAIÉ, amely jellegzetes és DÁVID FERENCZ két másik, Kolozsvárott megjelent könyvében is kimutatható (Az Egy ő magatol valo Felséges Istenről 1571.,

Az egy Attya Istennek, es . . . fianac . . . Istenségekről . . . vallastéttel 1571), míg a gyulafehérváriakban nem, legfeljebb elvétve, mint irodalmi hatás. — Nyelvi szempontból összehasonlítva DÁVID FERENCZnek e három Kolozsvárott megjelent művét HELTAI Hálójának, Meséinek és Chronicájának nyelvével, azt látjuk, hogy az egyezés ezek között általában megvan. Ugyanekkor DÁVID FERENCZnek „Rövid Magyarazat . . . Antichristus“ Gyulafehérvárott, a lengyel származású HOFFHALTER RAPHAEL „Királyi typographus“ nyomtatta műve az előbbiektől nyelv és stílus szempontjából annyira eltérő és távolálló, hogy nyelvi és stilisztikai alapon akár el is vitathatnók a Kolozsvárt megjelent könyveit író DÁVID FERENCZTől, ha nem tudnók bizonyosan, hogy ezt a munkát ő írta. Az eltérés az egész vokalizmusban, főként az *ő-ző* alakok hiányában s a mássalhangzóknak kvantitás szempontjából nem a HELTAI-féle helyesírás szerint való megkülönböztetésében van meg (pl. HELTAI azt írja: *kegyetlen, szinettlen*, stb. DÁVID is ugyanígy írja kolozsvári nyomtatványaiban, de a gyulafehérvári Rövid Magyarazatban *kegyetlen* stb.). Hogy melyik volt a DÁVID beszélte és írta nyelv, nehéz eldönteni. Szász eredetű volt, családneve is szász volt: HERTHEL (vö. POKOLY JÓZSEF: Ker. Magvető 1902. 265. l. KANYARÓ: DÁVID FERENCZ 3—4. l., BORBÉLY: HELTAI GÁSPÁR: 5—6. l. és TRÓCSÁNYI Z.: MNy. XI. 233 l.) s a DÁVID nevet, — apja keresztnévét, — maga vette fel, talán írói névül, de az idegen származás szövegein éppen úgy érezhető, mint HELTAIéin. Egyébként az ő nyelve is valamely székely nyelvjárás emlékének tekinthető. S ha talán nyelvjárástörténeti szempontból vizsgálat tárgyává teszi valaki ezeket a szövegeket, azt is meg lehet állapítani, hogy mely vidék nyelvjárásán irattak.

E kitérés után visszatérve HELTAI GÁSPÁRnak SYLVESTER Bibliafordításáról mondott véleményére, valószínűnek tartom, hogy HELTAI a nyelvet tartja SYLVESTER bibliafordításában „fogyatkozás“-nak, azt az éles, sivító nyelvet, illetőleg nyelvjárást, amely az ő nyelvjárásától egyéb hangtani sajátságokban is (magánhangzók zártabbá válása) annyira eltért. Hogy mekkora volt az *í-ző* nyelvjárasterület a XVI. században, azt ma nehéz volna megállapítani, de igen valószínű, hogy akkor is sokkal többen voltak, akik *ő-ző*, *e-ző* és *ő-ző* nyelvjárásban beszéltek. Ezek mindenesetre szokatlannak találták az *í-ző* nyelvjárást, (mint ahogy más vidékről való ember ma is különösnek, sőt kellemetlennek találja.) bizonyos szavakat talán félre is értettek (például a *béka* helyett nyomtatott *bikát*, a *vég* helyett írt *víg*-et stb.). A magyarság nagy részének egészen más hangtanu magyar nyelvet kellett volna elsajátítania, ha az *í-ző* nyelvjárás vált volna az irodalom nyelvévé.

4. A XVI. század első felében tehát kétségtelen volt, ha részben a véletlen hatása folytán is (ugyanazon vagy rokon nyelvjáróterületekről való írók írtak), valamelyes egység, hangtani szempontból az irodalom nyelvében. De ez az egység csupán a hangtanban van meg. Az eltérések egyéb téren annál szembetűnőbbek. KOMJÁTHI BENEDEK fordításának *i-ző* nyelvjárású részei más helyesírással vannak írva, mint a SYLVESTER, SZÉKELY, GÁLSZÉCSI művei, sőt valamennyi egészen sajátos helyesírással ír. A legfeltűnőbb azonban az, hogy a század első felében PESTI GÁBORNak, SYLVESTER JÁNOSnak, SZÉKELY ISTVÁNNak és DÉVAI MÁTYÁSnak, valamennyinek külön-külön, önállóan kialakult, következetes helyesírása volt, de mindeniké teljesen elszigetelt maradt. Mindenikük külön önállóan csinálta meg a maga helyesírását, vagy — ami még valószínűbb — mindenikük más iskolába járt és más helyesírást tanult meg az iskolában. Tehát valószínűnek kell tartanunk, hogy minden iskolának külön egységes helyesírása volt. A különböző helyesírásoknak az egyes nyomtatott művekben való elszigeteltsége mindenesetre szintén azt bizonyítja, hogy az írók egymástól még semmit sem tanultak. A század második felében már nyilvánvaló, hogy a nyomdászoknak voltak kialakult helyesírási elveik, a század első felében megjelent nyomtatványok közül azonban csak SYLVESTER két műve került ki magyar nyomdász műhelyéből (Újsziget, ABÁDI BENEDEK), míg a többiek Krakkóban jelentek meg, tehát nem valószínű, hogy ez utóbbiakban a nyomdász érvényesített volna helyesírási elveket.

Lássuk röviden KOMJÁTHI, PESTI, SYLVESTER és SZÉKELY helyesírásának főbb jellemző vonásait:

A régi nyomtatványok helyesírásában a legnagyobb ingadozást a *j* hang, a palatalizált hangok és az affricaták jelölése mutatja. A magánhangzóknál az ingadozás rendszerint csak az *ö* és *ü* hangok jelölésében vehető észre, tudniillik, hogy az *ö*-t és *ü*-t megfelelő mélyhangú párjától az *o* vagy *u* betű felé, vagy mellé írt *e* betűvel különböztetik meg (a század második felében már előfordul az *ő*, *ő*, *ö* betű is). PESTI GÁBOR Új Testamentomában a *j* hangot *ÿ*-nal írja (*reÿja* 122. l. *eÿjely* 116. l.), de ugyanezzel a betűvel írja az *i* hangot is (*nÿnchen* 77. l. *chÿggorgattÿa* 89. l.), a szó elején azonban általában *i*-vel (*igÿ* 113. l., *iznak* 126. l.) Ugyancsak *ÿ*-nal írja a mai *ü* hangot (*zÿkseg* 137 b., *gÿlekeztel* 146 b.). Ugyanez a palatalizáció jele (*gÿógÿulnak* 31. l.). A *cs* hangot *ch*-val (*chwfol* 93, *chak* 101), a *c* hangot *cz*-vel írja (*nyolcz* 117). Pestinél aránylag ritkán találunk következetlenséget. SYLVESTER helyesírása fejlettebb és részletezőbb PESTIÉNél. Míg PESTI

GÁBOR a magánhangzók hosszúságát csak az *é* hangnál tünteti fel (*ee*-vel), addig SYLVESTER már általában megkülönbözteti a magánhangzók felé nyomtatott vízszintes vonallal a többi magánhangzókénál is. Az *i*, *í* hangot írja: 1. pont nélküli *i*-vel, bár valószínű, hogy a pontatlan *i* a nyomdai betűanyag elhasznált voltának, kopottságának következménye; 2. pontos *i*-vel, 3. fedeles *î*-vel: 4. fedeles és pontos *î*-vel, 5. idegen szavakban *y*-féle jellel A *j*-t: 1. szó elején és szó közepén két magánhangzó között és mássalhangzó után magánhangzó előtt *i*-vel (*iuha* I. 28, *ereie* I. 28 b, *kariāra* I. 66), 2. szó végén és mássalhangzó előtt *y*-féle jellel (*fay* I. 27, *taytikot* I. 64). A mássalhangzók jésítését a mássalhangzó felé (*ñ*) vagy mellé (*l*) írt vonáskával jelöli (*nağ* I. 54 b, *nimell* I. 53 b). Magashangú magánhangzók előtt azonban a *g* palatalizálását egyáltalán nem jelöli (*egedül* I. 54). S hogy a magashangú magánhangzók előtt álló *g*-t olvasói valahogy *gy*-nek ne olvassák a *g* mellé megkülönböztető keményítő jelül *h*-t ír, (*enghed* I. 55.), mélyhangú magánhangzók előtt azonban egyszerű *g*-t ír (*magāt* I. 93). A *c* hangot *cz*-vel és *éz*-vel írja (*arczul* I. 8, — *orčzūal* I. 13 b). Ezenkívül van *céz* (két *c* és egy *z*, a második *c*-én ékezettel), amely GOMBOCZ-MELICH szerint (I. Et. Sz. az alatt), *dz*-nek olvasandó (*accéziglan* I. 15, 21, *meg tetcézek* I. 20 b).

SZÉKELY ISTVÁN Zsoltárkönyve a magánhangzók hosszúságát egyáltalán nem jelöli. Az *i*, *j* hangot *i*-vel, *y*-nal írja. A mássalhangzók jésítését a mássalhangzó mellé, vagy a mássalhangzó után következő magánhangzó felé tett ékezetten jelöli (*hog* 107, *ollānoc* 32, *illén* 41, *návalá* 40). A *k* jele szó végén *c*, szó elején és közepén *k* (*kegelmessen* 104, *vadac* 107); az *u*, *v* szó elején *v*, szó közepén *u* (*vram* 96, *estueli* 107). A *c*, *cs* hang jele egyformán *cz* (*kilenczven* 95, *Czelekődnec* 96). A század első felében a negyedik következetes és tudatos elveken alapuló helyesírás a DÉVAI MÁTYÁSÉ, aki Orthographia Vngaricájában helyesírási elveit össze is foglalja. MELICH JÁNOSNAK DÉVAI Orthographiájáról írt értekezése rámutat kódexeink és XVI. századbeli nyomtatványaink helyesírásának, ezzel egyúttal a mai helyesírásnak az eredetére is, ezért hivatkoznunk kell ennek bennünket ehelyütt érdeklő, helyesírásunk történetének XVI. századbeli korszakát illető eredményeire.

5. Határozottan ki lehet mutatni, — írja MELICH, — hogy a Husz-féle cseh helyesírási reform hatott a magyar helyesírásra. Husz JÁNOS helyesírási reformja a következő elveken nyugodott: 1. az összes kettősjegyű betűknek a kiküszöbölése, a *ch*-t kivéve, 2. a kettősjegyű betűk helyett egyszerű betűk alkalmazása diakritikus jegyekkel, 3. rövid

és hosszú magánhangzók megkülönböztetése, a hosszúságot a betű fölé tett vonás jelzi, 4. szigorú megtartása az etimologikus *y*-nak és *i*-nek. Ez a Husz-féle helyesírás hivatva volt kiszorítani a régebbi cseh helyesírási szabályokat, amilyenek voltak, hogy a *č*-t *cz*-vel, *š*-t *s*-sel, *ss*-sel írták, hogy a palatális mássalhangzókat *y* segítségével s a vokálisok hosszúságát kettőztetéssel jelölték. A magyar helyesírás történetében mind a régebbi, mind pedig a Husz-féle cseh hatás kimutatható. A magyar *cs* értékű *cz* jegy, pl. határozottan cseh eredetű (v. ö. SIMONYI: Die Ung. Spr. 229), a magyar *ny*-nek, *ty*-nek, *gy*-nek, *n*-nel, *i*-vel, *ő*-vel való jelölése elvileg Huszra vezethető vissza. Minthogy pedig grafikai szempontból a betűk fölé alkalmazott pontot a vonás váltotta fel, tehát *ny*-nek, *n*-je helyett *n̄* lett (hasonlóan alakult a *ty*, *ly*, *gy*); a palatalizálást kifejező vonáska is végelemzésben Huszra vezetendő vissza. (MKSz. 1908: 142-143).

„Az Orth. Vng.-ban már most vannak olyan cseh hatások, amelyek más egykorú emlékekben is megvannak, ilyenek:

a) szó elején *v*-t, szó belsejében és végén *u*-t ír *u* vagy *v* hangértékben, pl. *vta*, *vram* stb.

b) a palatális mássalhangzókat a betű fölé tett vonással jelzi, tehát *n̄*-t, *ḡ*-t *l̄*-t ír.

c) A vokálisok hosszúságát vonással jelzi a következő hangoknál: *á* ... *é* (*ē*) ... *ó*-t *o*-val és *ô*-val, az *ú*-t ... *u*-val, *v*-vel, bizonyos ragokban, képzőkben *û*-val, az *í*-t *i*-vel ... az *i* jegy *j* hangot is jelent ... a *j* jegy csakis *i* hang utáni helyzetben fordul elő ... a *ö* és *ő* állandóan *ô* (egyszer *ev*, egyszer meg *ew*), az *ü*, *ű* állandóan *ü*, *ű*, *ű*, *ű*. Az *ő*-nél és az *ű*-nél a hosszúság jelöletlen.“ — A névelőt rövidebb *a* alakjában sohasem írja, hanem *z*-jét mindig hasonítja a név kezdő mássalhangzójához: at Tiz Parantsolat.

MELICH idézett értekezése derített világot régibb helyesírásunk fő kérdéseire.

A XVI. század második fele.

6. A század második felében megjelent művekről sem lehet kimutatni, hogy a század első felében megjelent művek nyelvileg hatottak volna rájuk. SYLVESTER, DÉVAI MÁTYÁS következetes nyelve és helyesírása nem talált követőkre. A század második felében sokkal több magyarnyelvű nyomtatvány jelenik meg s továbbra is nagy nyelvi és helyesírási eltéréseket találunk. Nyelvi tekintetben érdekes és feltűnő, hogy az *i*-zés szinte nyomtalanul eltűnik a nyomtatásban megjelent könyvek nyelvéből s már csak SYLVESTER Bibliájának 1571.-iki bécsi

második kiadásában találjuk meg. A század második felében az *e-ző*, *ē-ző*, *ö-ző* nyelvjárások küzdenek egymással, de nagyon keveredett formában, mert a nyomdász vagy a korrektor nyelvészeti elvei is érvényre jutnak a kiadványok nyelvében.

Kolozsvár.

7. A legfontosabb és legnagyobb irodalmi gócpont ekkoriban a *kolozsvári nyomda* volt. A nyomda tulajdonosa HOFFGREFF GYÖRGY, ID. HELTAI GÁSPÁR (a püspök), ennek özvegye, majd IFJ. HELTAI GÁSPÁR (a matematikus) volt. Az ID. HELTAI már kialakult nyelvi és helyesírási elvek szerint dolgozott, amelyeket ő is utódai vagy ezeknek korrektorai pontosan keresztül vittek a nála készült kiadványokban. HELTAI GÁSPÁR nyelve nagyon következtelen, de nem következtelenebb, mint a korabeli íróké általában (SYLVESTERt kivéve). Valószínű, hogy ő valamelyik erdélyi nyelvterületnek a nyelvét tanulta meg, de minthogy szászajku volt, nyelvérzékében nem nagyon bízhatott és a korabeli írók műveinek nyelve sokszor eltéríthette őt attól a nyelvjárástól, amelyet megtanult. Az ő nyelvében az *ē* gyakran változik át *ö*-re, de viszont köznyelvi *ö* helyén, ahol a korabeli *e-ző* nyelvjárások is *ö*-t ejtettek már, gyakran ír *e*-t (*cezelekódi*, *engódtenece*, *róttenece*, *eszteuer*, *ördögnece*, *ördegnece*, *tömlőtze*, *tömlétze*, *temlőtze*, *temlétze*. TRÓCSÁNYI: XVI. századbeli erdélyi íróink *ö*-zése MNy. XII. 319). A kétféle *é* (*é* és *ē* nála *é* és *ē*) megkülönböztetése nála a legtöbb nyomtatványban pontos: *é* és *ē*. Nyelvészeti elveit a nála megjelent más szerzőktől való művekben is keresztül viszi.

(L. TRÓCSÁNYI Z.: A XVI. századbeli nyomtatványok *e* jelölései. Nyk. XXXVIII. k.)

Debrecen.

8. A másik fontos irodalmi gócpont Debrecen volt, ahol HUSZÁR GÁL, KOMLÓS ANDRÁS, TÖRÖK MIHÁLY, HOFFHALTER RAPHAEL, HOFFHALTER RUDOLF, CSÁKORTORNYAI JÁNOS, LIPSAI PÁL nyomdászokodása alatt számos nyomtatvány jelenik meg. A debreceni nyomtatványok nyelvében különösnek és érthetetlennek látszik az *ö*-zés. A hajduság fővárosában, a debreceni nyomdákban oly nyomtatványok jelennek meg, amelyek debreceni ember számára idegen nyelvjárásban irattak. Megértjük azonban a nyomtatványok *ö-ző* jellegét, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy főpapjuk MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER somogy megyei születésű ember volt, tehát nem hajdu, hanem más nyelvjárást tanulhatott meg gyermekkorában, amelyet elfelejteni és más nyelvjárással felcserélni sohasem tudott. Művei közül a *Valogatot predikatioc Dóbrótzómbe* jelent meg

s „Nyomtatot Török Mihál által Anno M. D. L. XIII“: Ajánlólevelét így írja alá: „Dóbrótzónbe Karatzon honac 16. nap. Melius Ihasz Péter de Horhi Dóbrótzóni szígen Kaplan“. Sajátságos, hogy míg a címlap, ajánlás ő-ző jellegű, a prédikációkban csak itt-ott elvétve akad egy-egy ő-ző alak. A „Magiar predikatioc, kit Postillanac nevezne“ (1563) szintén Dóbrótzónbe jelent meg, Török Mihály nyomdájában, Az Aran Tamas tevelgesinec... meg hamissitási (1562) Debretzónbe, Huszár Gál nyomdájában, Az ket Samvel könyueinek... igazan való forditasa „Debretzenbe“. (Hoffhalter Raphael nyomdájában), az Igaz Szent Irasbol ki Szedettet Enek „Debretzenbe“ (Komlós András nyomdájában). A Török Mihály nyomtatta Valogatot prae-dikatioc-ban az ő-zés alig néhány szóban és esetben — szinte véletlenül fordul elő, bár — amint láttuk — a címlapon Dóbrótzón van. A Komlós András-tól nyomtatott Igaz Szent Irasbol ki Szedettet Enek ajánlásában a keltezés: „Debrec: 7. die Aprilis An. D. 1570“, a colophonban „Debreczenbe“, a szöveg pedig eléggé következetes ő-zó emlék. A Hoffhalter Raphael nyomdájából kikerült „Az ket Samvel könyueinek...“ fordításában szintén fordulnak elő ő-ző alakok, de ritkán s a legtöbb zárt ő írása e. A Hoffhalter Raphael-tól Váradon nyomtatott A Szent Job könyuenek... igazán való forditása (1565) és a Hoffhalter Rudolftól nyomtatott Az Szent Janosnac tött ielenesne igaz magyarázasa (1568) ő-zésre hajló, azonban teljesen következetlen, azaz ugyanazon szavakat, képzőket, ragokat hol e-vel írja, hol ő-vel. A Herbarium (1578) Kolozsvárott jelent meg id. Heltai Gáspár özvegyének műhelyében. Ennek nyelve hangtani tekintetben semmi rokonságot nem mutat Meliusz többi műveinek nyelvével, hanem teljesen az a nyelv, amelyet a Heltai-féle művekben és az ő idejéből származó kolozsvári nyomtatványokban látunk. Meliusz művei tehát mind különböző helyesírásúak is. Tehát a XVI. század második felében még egy és ugyanazon író műveinek a nyelvében sincs meg az egység és következetesség. Ebből első pillanatra az következne, hogy a XVI. században még semmi tudatosság nem volt az írók nyelvében, hogy még nyoma sincs irodalmi nyelv kialakítására valló tudatos törekvésnek. A valóság azonban az, hogy e korban gondolkozott, okoskodott az író is, de sokszor a nyomdász okoskodása győzött, — másképpen lehetetlen megérteni azt, hogy egy írónak különböző műveit másként nyomják ki a különböző nyomdák, viszont a nyomdász nem viszi keresztül elveit valamennyi nyomtatványában. Az egyetlen kivétel Heltai, aki nyelvi és helyesírási elveit ráerőszakolja „megrendelőire“, — ha szabad e korban e szót használnunk. Debreczenben, Hoff-

HALTER RUDOLF nyomdájában jelent meg CAROLI PETER váradi prédikátor: Az apostoli credonak... igaz magiarazattia (1584). FÉLEGYHÁZI TAMÁS Vy Testamentom-fordítása (1586), SZIKSZAJ HELLOPOEVS BÁLINT debreceni lelkipásztornak az Az egri kereztien ania szent egi haznak... tanusagara irattatot... Cataechismus-a (1587), Fons vitae. Az eletnek kvtfeye (1589). Ezek közül a FÉLEGYHÁZI Vy Testamentoma *ő-ző*, de nagyon következetlen, a Fons vitae *e-ző*, de bele keverednek helyenként *ő-ző* alakok is, CAROLI PÉTER és SZIKSZAJ HELLOPOEVS BÁLINT művei *e-zők*. Nem akarom tovább folytatni a felsorolást. Az eddigiekből is látszik, hogy a debreceni nyomdákban az *e-zés* és az *ő-zés* megvolt; az *í-zésre* azonban nem találtam példát. DECZI GÁSPÁR: Az utolsó údőben... regnáló bűnőkről... Praedicatione c. művet szintén HOFFHALTER RUDOLF nyomtatta (1584), de a váradi nyomdában. Ennek a műnek nyelve *e-ző*.

Alsó-Lindva.

9. Nem célom minden egyes régi magyar nyomtatvány nyelvének ismertetése. Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy egységes irodalmi nyelvről a XVI. század második felében sem lehet még szó. Azonban a dunántúli nyomtatványokat még nem láttuk. Talán a túl a Dunán megjelent magyarnyelvű nyomtatványok egységesebbek nyelvi szempontból s a későbbi fejlődés irányát megmutatják? Egyáltalán nem. HOFFHALTER RUDOLF, aki Debrecenben, Váradon már megelőzőleg számos könyvet nyomtatott, 1574-ben a Dunántúl, Alsó-lindván kinyomtatja KULCSÁR GYÖRGY Postilláit. Ennek a műnek a nyelve nagyon közel áll MELIUSZ ama két művének nyelvéhez (Jób és Sámuel könyve), amelyeket HOFFHALTER RUDOLF Váradon nyomtatott. Sok bennök az *ő-ző* alak, de a hangtani következetlenség ezekben is éppúgy megvan, mint a MELIUSZ említett két művében.

Az idegen eredetű és nem magyar ajkú HOFFHALTER RUDOLF maga nem igen tudott változtatni, a hozzá kiadásra került nyomtatványok nyelvén. A KULCSÁR és MELIUSZ e két művének nyelve közötti rokonság magyarázata inkább az, hogy mind a ketten dunántúliak, talán egy nyelvjárásterületről valók voltak. Helyesírási szempontból is összehasonlítottam a szóban levő műveket s úgy találtam, hogy HOFFHALTER RUDOLF alsó-lindvai nyomtatványának egészen más a helyesírása, mint váradi nyomtatványainak. Tehát a HOFFHALTER RUDOLF nyomdájának nem voltak kialakult helyesírási s még kevésbé valószínű, hogy kialakult nyelvészeti elvei lettek volna. A hozzá nyomtatásra beadott kéziratokat kiszedette és kinyomatta úgy, ahogy azok hozzá kerültek.

A XVI. századbeli könyvnyomtatókról általában azt hinnők, hogy a hozzájuk került kéziratokat átdolgozták saját nyelvi helyesírási elveik szerint. Ez igaz és bebizonyítható az ID. HELTAI GÁSPÁRRÓL, de hogy a század első felében a krakkói nyomdászok, a század második felében a lengyel eredetű HOFFHALTER RAPHAEL és HOFFHALTER RUDOLF, a szász HOFFGREFF GYÖRGY, WAGNER GYÖRGY, a bártfai GUTGESELL DÁVID, KLÓZ JAKAB, a bécsi STAINHOFER GÁSPÁR, APFFL MIHÁLY, a krakkói WIRZBIETH MÁTYÁS, az IFJ. HELTAI GÁSPÁR, KOMLÓS ANDRÁSNÉ, az ID. HELTAI GÁSPÁR özvegye — s még lehetne szaporítani a számot, — nem igen mertek változtatni a szövegen egy jotát sem, azt bizonyítani fölösleges. S ami a most szóban levő nyomtatványok hangtani következtelenségét illeti, annak magyarázata lehet az, hogy különböző szövegek, különböző nyelvjárások hatása alatt már — talán — maguk az írók sem tudtak következetesen írni, talán kéziratuk, mielőtt nyomdába került volna, még másoláson ment keresztül s már a másolásnál megromlott az író leírta szöveg, melyet önkéntelenül és öntudatlanul tovább rontott a szedő és a corrector. Hogy a nyomdák ez időben alkalmaztak correctorokat, akiknek helyesírási s nyelvi szempontból kellett ellenőrizniök a kiadványokat, azt sok adattal igazolhatnók. De elég lesz ez alkalommal, ha csak egy adatot hozok itt föl. Ez a MELIUSZ Sámuel könyvében olvasható.

A HOFFHALTER RAPHAEL nyomtatta MELIUSZ : Sámuel könyvének (1565.) két előbeszéde van. Az egyiket MELIUSZ intézte, mint ajánlást PATÓCSI ZSÓFIÁHOZ, BEBEK GYÖRGY feleségéhez, a másikat a *corrector* az olvasóhoz: „*Minden Keresztyén Olvasónak Ez Könyvnek Correctora Isteni Kegyelmet Es Bekeséget kevan*“. „*Istenben szerelmes Átyamfia Keresztyén ember, Hogha... valami vétket az bűtűkben talalandsz, arrol ennekem kegyessen meg boczas, mert ez volt első munkánk ez könyu nyomtatatsba. Mely dolgot ha czelekeszel, (es ennekem kegyessen meg boczatandasz,) ez utan à Jehova segetsegeuel igyekezőünk nagyobbakba szolgálni ti keg: [t. i. kegyelmeteket]... Ti keg: szolgaya B. S. D.*

Német-Ujvár.

10. De lássuk tovább a dunántúli nyomtatványokat. Itt jelentek meg BEYTHE ISTVÁN művei is, 1582-ben a Köröztyeni Tvdomannak reuid Summaya, 1584-ben Az evangeliomok magyarázatii, Eztendő által valo Vasarnapi Epistolák, Az Zentők Fő Innepiüröl valo Evangeliomok, Fő Innepp Napocra Valo Epistolák. Mind az öt „Nymöt Vij Várat“ készült MANLIUS JÁNOS nyomdájában. Ezek közül behatóan tanulmányoztam a Vasarnapi Epistolákat s egy másik prédikációs könyvét,

melynek címe Fő innep napokra valo Epistolák, s úgy találtam, hogy BEYTHE szövegei teljesen ö-ző szövegek, azaz a zárt *ë* helyén rendszerint *ö* van, de — amint az eddigiek után várható volt, teljes következetesség már itt sincs. Általában a XVI. század nyomtatványaiiban tiszta *í-ző* és *ő-ző* szöveget csak a század első felében találunk (*í-ző* SYLVESTER és KOMJÁTHI Zenth Paal fordításának egy része, *ő-ző* KOMJÁTHI Zenth Paal fordításának egy része). A század második felében az irodalom hatása abban mutatkozik, hogy az írók nyelvjárása hangtanilag megromlik, az *ö-ző* szövegekbe *ë-ző* és *e-ző*, *ë-ző* szövegekbe *ö-ző* alakok keverednek. Ma már lehetetlen volna eldönteni, mily mértékben volt meg a romlás annak a községnek a nyelvjárásában, amelyet az író gyermekkorában megtanult s mennyit rontott az író nyelvében az irodalom. Minthogy azonban a század második felében teljesen ép *ö-ző* nyelvjárású szöveget nem találtam, ellenben a következtetlen *ö-ző* szöveg annál több, számolnunk kell avval a lehetőséggel, hogy a nyomtatott könyvek hangtani szempontból hatottak egymásra, ha egyelőre a hatás romlás alakjában mutatkozott is.

Komjáthi, Sempte, Detrekő, Rárbok.

11. A XVI. században a Dunántúlban legjelentékenyebb és legmunkásabb írója BORNEMISZA PÉTER. Egy kisebb munkája (Sophokles Elektrája) Bécsben s egy másik kisebb „eneke“ (Szent János látásáról) Debrecenben jelent meg. Hatalmas negyedret kötetei, Postillái, Énekeskönyve stb. Komjáthiban, Semptén, Detrekőn és Rárbokon jelentek meg. S ha ma előkerülne egy ismeretlen címlaptalan munkája, nyelve és helyesírása alapján éppúgy lehetne azt a HELTAI munkájának tekinteni, mint az övének. Fennebb szoltam már röviden HELTAI magánhangzó rendszerének következtetlenségéről. Ugyanazt a következtetlenséget látjuk BORNEMISZA műveiben is, pl.: *küleb küleb* HELTAI: Háló 3, 4. *küleb küleb* BORN.: Más Resze az Ev. Ep. Tan. 8. *küleb* H. H. nagyon gyakori, *küleb küleb* BORN.: 16b, 23, 27, — *elösz* H. H. 7, *Elösz* BORN.: 8, 140. — *Közenséges* H. H. 14. *Közenséggel* BORN.: 151. — Általában HELTAI a zárt *ë* és az *ö* írásában meglehetősen következtetlen s ugyanezt mondhatjuk BORNEMISZÁRÓL is (*közöt* BORN.: i. m. 22, *közet* 9b, 11b, 11c, 12, — *Pünkös* 4, *Pünkes* 4, *Pünkes* 5, — *felöt* 24b, *felet* 33 stb. stb.). Láttuk, hogy HELTAI nyelvében gyakoriak az *ë* > *ö*-s alakok. Ugyanazokban a szavakban és helyzetekben láttunk *ë* > *ö*-s alakokat a BORNEMISZA nyelvében is. — HELTAI a mássalhangzók quantitását teljesen szabálytalanul és következtetlenül jelöli. Számtalan esetben hosszú

mássalhangzó van ott, ahol a mássalhangzó hosszúságát sem etymologia, sem analogia nem igazolja s fordítva, rövid mássalhangzót találunk ott, ahol az egész nyelvtörténet, nyelvjárásaink hosszú mássalhangzót ejtenek. Pl. HELTAI: Hálójában *Appat-wrakra* 66, *allattoe valoc* 7, *azzokat* 14, *Istennes* 14, *Pilésses* 42, *szómellyec* 15, 16, 17, 18, 19. Rövid mássalhangzók hosszú helyett: *Akoron* (= akkor) 48, *átoc allat* (= alatt) 49, *Bezec, bezeg* 37, 39, *kelet meg hazasulnioc* 48, 48, *à tóbi* 12, *Telzet* 3, *adot* 3, *nemzet* 37, *meg fuladot* 39 stb. (L. bővebben RMKTár XXXVI. 24—25 l. TRÓCSÁNYI Z. bevezető tanulmánya HELTAI GÁSPÁR Hálójának kiadásához). — BORNEMISZA: MasR. az Ev. Ep. Tan. c. munkában: *erössen* 20b, *à vesséket* 46, *kesserűsegec* 8, *nyauallyas* 8, *gonduisseletlenec* 8, *gonduisseletienec* 12b, *gond visseletlenséget* 10, *gyarlosságoc* 11, *rackas* 25. stb. stb. — *ot* 142, *Holot* 35, *keuseb* 20, *tób* 14b, *fűg* 19b, *előb* 27, 30, *inkáb* 29, *miat* 11, 12, *mellet* 17b, *egyűt* 16, 18, *felőt* 24b, *kőzöt* 22, *ved eszedbe* 157 *boczatot* 8b, *meg romlot* 11, *fogyatkozot* 11, *elmelkedet* 13, *lakozot* 13, *le szállot* 23b stb. stb. — HELTAINál a Hálóban *űdvőzité* 89. BORN. i. m.-ben *Jesus Iduőzítenc* 139, 152, *Iduőzitenknec* 153, *Iduőzítenc* 134. — HELTAI a *k-t* szó közepén *k*-val, szó végén *c*-vel, az *u-t*, *v-t* szó elején *v*-vel, szó közepén *u*-val, a *cz* hangot *tz*-vel, a *cs* hangot *cz*-vel és *ts*-vel írja. Ugyanezt látjuk BORNEMISZAINál is. Tehát pontosan egyezik a helyesírás is, a nyelv is. Ez nem véletlen találkozás, nem is a dunántúli és erdélyi nyelvjárások egyezése. Ez kétségtelenül irodalmi hatás. HELTAI művei 1552—1575 között jelentek meg, a BORNEMISZÁÉI 1558—1584 között. De az öreg HELTAI saját művein kívül kiadta DÁVID FERENCZ műveit is, melyekben keresztül vitte a maga nyelvi és helyesírási elveit. kiadott históriás énekeket, népkönyveket. Az ő szerkesztésében készült biblia-fordítás, a Háló, DÁVID FERENCZ műveinek: általában HELTAI kiadványainak nyelvi és helyesírási hatását látom én BORNEMISZA ismertetett műveiben.

Bécs és Nagyszombat.

12. A Dunántúlnak még két hatalmas íróját kell megemlítenem, mielőtt tovább mennénk: TELEGDI MIKLÓST és MONOSZLAI ANDRÁST. TELEGDI-nak Az Euangeliomoknak... Első Resze (Bechbe APFFEL MIHALY nyomtatta... M. D. LXXVII esztendőbe), MONOSZLAINAK Apologia (Nagyszombat, 1588) és Az szenteknec... segetsegekről (Nagyszombat, 1589) c. műveit tanulmányoztam át. Mind a kettőnek nyelve tiszta *e-ző* nyelvjárás.

Vizsoly.

13. Nagy áttekintésben elérkeztünk végre egy állomáshoz, amelyet általában mint határkövet szoktak emlegetni. 1590-ben jelent meg a vizsolyi biblia, az egész szentírás magyar nyelven, KÁROLYI GÁSPÁR monumentális munkája. Ennek nyelve *e-ző*, helyesírása a *HELTAIÉ* (jésítés, az *u, v, k*, és a *cz, cs* hang írásában; az *ö* hangot az *o* fölé írt kis félkörrel *ő* írja, (de ez nyomdatechnikai kérdés). Ez a bibliafordítás túlszárnyalja összes elődeit. Tiszta, érthető, helyesebben értelmetlenségektől ment, világos, következetes nyelve, helyesírása megmagyarázza azt a hatást, amelyet előidézett. A mű azóta számtalan kiadást ért el, de mintha a kiadók későbbi szentnek tekintették volna, a szöveg-javításokat nem tekintve, nem merték érinteni nyelvét. A XVII., XVIII., XIX. században ez a nyelv — a tiszta *e-ző* nyelvjárás — hangzott bibliaolvasáskor a református szószékekről s ezen a nyelven olvasta a szentírást a protestáns hívő. Azonban én úgy vélem, sok túlzás van abban az állításban, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulását a XVI. században tisztán KÁROLYI bibliafordítása döntötte el. Hiszen láttuk, hogy igen jelentékeny írók (CAROLJ PÉTER, DECZI GÁSPÁR, TELEGDI MIKLÓS, MONOSZLAI ANDRÁS) már 1590 előtt is azon a nyelven írnak, amelyen KÁROLYI GÁSPÁR. A katolikus írókra bizonyára nagyobb hatással volt TELEGDI MIKLÓS és MONOSZLAI ANDRÁS s a katolikus egyházi irodalomban az *e-ző* nyelvjárást inkább ezek juttatták uralomra, mint KÁROLYI. De a református egyházi irodalomban sem lett volna KÁROLYI GÁSPÁR nyelve döntő hatású, ha ő egyszerű prédikátor és vitairó. Azonban mert teljes bibliát adott, amelyet minden református prédikátor és úr egyaránt használt s mert a fordítás folyamatos, érthető és színes, gazdag nyelven készült, első a sorrendben a *református* egyházi irodalom nyelvének egységességére döntő hatással volt írók között. A katolikus egyházi irodalom nyelvét a század végén TELEGDI MIKLÓS és MONOSZLAI ANDRÁS hatása dönti el.

14. Az iskolamesterek, papok az *e-ző* nyelvjárást, mint hallgatólagosan elfogadott irodalmi nyelvet használják írásaikban és tanításaikban ezután, örök kárára nyelvtudományunknak, amely nagyon sokat veszített ezzel. Mennyi értékes népnyelvi nyelvemlékünk volna, ha grammatikailag képzett, tudós írók a saját nyelvjárásukon írták volna meg műveiket és mennyivel értékesebb, elevenebb, színesebb lett volna stílusuk, ha nem állandóan a bibliát tekintették volna követendő mintának, hanem tanultak volna a népmesékből, mint HELTAI GÁSPÁR.

15. A magyar protestáns irodalmi nyelv kialakulásánál mint a németeknél is, nagy szerepe van egy hatalmas, protestáns bibliafordításnak, de a magyar bibliafordítás nyelve nem szerkesztett nyelv, hanem egy tényleg létező nyelvjárás, amelynek az az előnye, hogy a magyarság túlnyomó része azon beszél, s bár — úgylehet — a legegységesebb valamennyi között, de a legegyszerűbb is. Nálunk nyelvjárás és nyelvjárás között nincs akkora különbség, mint a németben, megértik egymást a szatmáriak és a szegedvidékiek, legfeljebb megmosolyogják egymás beszédét. Azonban nálunk is az az eset következett be, hogy az *i*-ző és az *ö*-ző nyelvjárást beszélő ref. magyar — számára idegen nyelvjáráson olvasta szent könyvét s a műveltebb azon is írt, ha tollat fogott. Ezért a hangtani vizsgálatok későbbi irodalmi művekben fölöslegesek és céltalanok. Az irodalmi nyelv *hangtanának* vizsgálatát 1590-nel lezárjuk.

A XVI. századbeli nyomtatványok meghatározása.

Könyvtáblákból kiáztatott töredékek.

16. FRAKNÓI VILMOS 1878-ban „Könyvtáblákban fölfedezett magyar ős-nyomtatványunicumok” című tanulmányában 45 olyan XVI. és XVII. századbeli magyar nyomtatványt ismertet, amelyek addig egyetlen példányban sem voltak ismeretesek.

A régi kéziratok és könyvek táblái a külföldi könyvbúvárok figyelmét már több mint száz esztendő óta magukra vonták. Nemcsak ipar és művelődéstörténeti szempontból érdekesek a könyvek bekötési táblái, hanem bélésekük, töltelékük szempontjából is. A könyvtáblák eleinte, körülbelül a XVI. század közepéig fából készültek, melynek külső és belső borítékára gyakran használtak fel kéziratokat és okleveleket, amelyeket akkori tulajdonosaik értékteleneknek tartottak. Főleg a nyomtatott könyvek nagyobb mérvű elterjedése után használták fel ily módon az okleveleket, mert a nyomtatott könyv a kéziratokat a használatból mindinkább kiszorította.

A könyvkötési anyag gyanánt felhasznált hátyrák olykor rendkívül nagy irodalmi értékek. Külföldön számos régi irodalmi emléket fedeztek föl könyvtáblákon, nálunk is több értékes irodalmi emlék került így elő az ismeretlenség homályából. FRAKNÓI említ egy XV. századbeli misekönyvet, amelynek borítékján a kalocsai érsekség történetére nagyfontosságú 1495-iki oklevél van ragasztva, és említ egy könyvtáblát, melynek borítékján Kolozsvár városának egy 1595-iki oklevelét használták föl.

A fatáblák divatjának idején a könyvtáblák borítására gyakran hártakéziratokat, a bőrboríték divatja korában pedig a boríték kitöltésére fölsőlegessé vált nyomtatványokat és papirkéziratokat használtak föl. Minthogy a papiros ára viszonylag igen magas volt, a könyvkötők szívesen használták föl könyvtábla-tölteléknek a nyomtatott papirkészletet, amivel az akkori viszonyok között bőségesen rendelkeztek. Ugyanis a könyvkötők rendesen könyvárúszók is voltak, akik az akkori hitelviszonyok következtében a könyveket csak készpénzfizetés mellett, nem pedig mint ma szokás, bizományban szerezték meg. Így tehát minthogy az el nem árúsított készletet vissza nem küldhették, mint makulatúrát értékesítették. Ez a magyarázata annak, hogy némely könyvtáblákban egy-egy nyomtatványnak ugyanazon ívét tiz-husz példányban, míg máskor egy táblában ugyanazon munkának összes íveit vagy többféle munkának egyes leveleit találjuk, amint ezek véletlenül a könyvkötő kezeibe jutottak. Igen gyakran használtak föl így régibb munkákat, például XVI. századbeli munkák kötésénél XV. századbeli latin ősnymtatványokat, amelyek különféle módon juthattak a könyvkötők kezére.

Amikor a mult század második felében a magyar irodalomtörténeti kutatások nagyobb lendületet vettek, a könyvtáblák sem kerültek el a kutatók figyelmét. TOLDY FERENCŐL tudjuk például, hogy könyvtáblákból kiáztatott töredékekből egész kis gyűjteménye volt, melynek legbecsesebb darabja SZTÁRAY MIHÁLY 1550-ben nyomtatott „Az igaz papságnak tiköre” című három levélből álló töredéke, melyet egy XVI. századbeli erdélyi nyomtatvány fedeléből áztatott ki. TOLDY példáját követték mások is, így pl. LUGOSSY JÓZSEF és SZABÓ KÁROLY. De nem rendszeresen folytatták e kutatásokat. Csak akkor bontották ki a táblát, ha véletlenül a borítólap megromlása folytán annak tartalma szembe-tűnővé vált.

A könyvtáblák felkutatását rendszeresen a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában FEAKNÓI VILMOS indította meg, aki kiterjeszkedett az Akadémia és az Egyetem könyvtárára, sőt a Belügyminisztérium felhatalmazásával az Országos Levéltár kincstári osztályára is. Közel száz könyvtáblát áztattak ki és ily módon negyvenöt ismeretlen magyar ősnymtatvánnyal gazdagították a magyar irodalom történetét.

Ezek a kiáztatott régi nyomtatványok gyakran csak néhány lapból álló töredékek, melyeknek sem címlapjuk, sem kolofonjuk nincs s ezeket a nyomtatványokat meghatározni a tudós könyvtárnok feladata.

A kiáztatott töredék meghatározása nem könnyű feladat. Nagy bibliográfiai tájékozottságot, a helyesírás, a nyelvtörténet és a magyar tipografiatörténet biztos ismeretét kívánja meg vizsgálójától.

E töredékek nyelvi, helyesírási és tartalmi sajátosságai alapján meghatározhatók. Erre vonatkozólag I. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN „Régi magyar nyomtatványok meghatározása” című cikkét (Könyvgyűjtők Évkönyve 1919. 14—23 l.), amelyben a szerző összefoglalja mindazokat a nyelvi helyesírási szempontokat, amelyek szerint ily mű meghatározásánál el kell indulni és figyelmeztet a változatok (variánsok) előfordulására, amikor is megtörténhetik az, hogy egy és ugyanazon műnek egy és ugyanazon kiadásából fenmaradt példányok között betű, sorbeosztási, sőt szórendi, olykor tartalmi különbség van. A Nyelvtörténeti Szótár hibái közül soknak talán az a magyarázata, hogy a szótári cédulázó a variánsok egyik példányát használta, a bíráló pedig a tőle eltérő másik példányt. De ez a feltevés még nincs adatokkal igazolva.

A XVI. századbeli nyomtatványok stílusa.

Komjáthi Benedek.

17. A kódexíró barát még műfordító és nem eredeti gondolatait közlő, önálló író, fordításában pontosságra, amennyire tőle telik, filológiai hűségre és nem stilisztikai hatásokra törekszik. A kódexíró barát még pontos másoló, az előtte fekvő latin szövegnek más nyelvre másolója, írásában egyéni nyelvművészete és stílusa ritkán tükröződik vissza.

A XVI. századbeli első nyomtatványokban, különösen KOMJÁTHI BENEDEK Zenth Paal leueleyn (Krakkó, 1533) ugyanezt a tünetet figyelhetjük meg. KOMJÁTHI BENEDEK panaszoshangú, mentegetődző és siránkozó előbeszédében folyamatosan és hatásosan mondja el a fordítás előzményeinek és körülményeinek történetét, de már magában Zenth Paal leueleynnek fordításában bizonytalan, határozatlan, erőtelen és gyakran folyamodik körülírásokhoz a fódított szöveg megértetésére. Stilisztikailag még a kezdetlegesebb kódexírók csoportjába sorolható, aminek talán részben az szolgálhat magyarázatul, hogy felhasználta és fordításába beolvasztotta a régebbi kéziratos Szent Pál fordításokat is. KOMJÁTHI, az első összefüggő magyar szövegeket tartalmazó könyv szerzője, illetőleg fordítója még úgy ír, mintha magyar nyelven a legelső kísérlet volna a kereszténység elvont teológiai és dogmatikai elveinek megfogalmazása és az első teljes magyarszövegű nyomtatott könyv stilisztikailag egészen primitív kísérlet, amely a Halotti Beszéd pompásan gördülő mondatai után három-

száz esztendővel szinte érthetetlen jelenség. Teljesen kívül áll az irodalmi nyelv fejlődésén, az előtte készült kolostori kódexek olykor művészi zengésű nyelvének semmi hatása nem mutatható ki rajta, sem stílusán, sem egyes szavak használatában. Nemcsak hogy nem jelent emelkedést a kódexekhez képest, hanem javarészüknek mélyen alatta is marad. Mintha sohasem olvasott volna összefüggő írott magyar szöveget, mielőtt fordításához kezdett s csak azokat ismerte volna, amelyeket fordításába beolvasztott.

A Biblia-fordítók.

18. Az utána 1536-ban megjelent PESTI GÁBOR-féle Nouum Testamentum (Bécs, Singrenius), amely ugyanolyan nyolcadrét formátumban jelent meg, mint a Zenth Paal leueley, részben talán okulva is KOMJÁTHI keserves dadogásán, már biztosabban, bátrabban, érthetőbben és folyamatosabban ír, mint Biblia-fordító előde. A későbbi bibliafordítók, SYLVESTER JÁNOS, HELTAI GÁSPÁR, MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER, FÉLEGYHÁZI TAMÁS és KÁROLYI GÁSPÁR egyre tisztábban és biztosabban tudják kifejezni magukat, a magyar egyházi nyelv a XVI. század bibliafordítóin keresztül egyre jobban csiszolódik és KÁROLYI GÁSPÁRRAL eljut a kiforrottság oly magas fokára, hogy ma is áhitattal és csodálattal hallgatjuk, de meg kell gondolnunk azt, hogy ezen, illetőleg a SZENCZI MOLNÁR ALBERT által részben csiszolt és tökéletesített egyházi irodalmi nyelven ismertük meg a Biblia hatalmas ígéit, s talán ez a magyarázata annak, hogy ezt az évszázados tekintéllyel szentesített nyelvet oly zengőnek, erőteljesnek és kifejezőnek érezzük. Ezen az egyházi nyelven épült fel és alakult ki jórészt az az irodalmi nyelv, amely a következő századok nyomtatásban megjelent műveiben látható, s amely ma is él a protestáns egyházi irodalomban és láthatatlanul a világi irodalom nyelvében is. Az az irodalomtörténész, aki XVII. és XVIII. századbéli régi szövegeket olvas, állandóan érzi olvasás közben, hogy a régi magyar stílus, amely át, meg át van szöve bibliai képekkel, hasonlatokkal, metaforákkal és szólásokkal, nem PESTI GÁBOR vagy SYLVESTER JÁNOS vagy HELTAI GÁSPÁR vagy FÉLEGYHÁZI Biblia fordításaiból meríti a képeket és hasonlatokat, hanem a KÁROLYI GÁSPÁRÉBÓL, — a katolikus írók később KÁLDI GYÖRGYÉBŐL. Még a fiatal korában protestáns PÁZMÁNY PÉTER stílusán is érezni KÁROLYI GÁSPÁR Bibliafordításának hatását, bár, amint a HELTAI-nál és PÁZMÁNY-nál ismétlődő szólásokból kimutatható, PÁZMÁNY-ra nyelvileg, stilisztikailag a XVI. századbéli írók közül a legnagyobb hatással HELTAI GÁSPÁR volt.

Prédikáció írók.

19. A XVI. századbeli prédikációírók között a legelső helyen kétségtől BORNEMISZA PÉTER áll, a népies nyelven szóló református prédikátor. MELIUSZ után BORNEMISZA, CAROLJ PETER, BEYTHE, MONOSZLAI, TELEGDY stb. prédikációs könyvei között stilisztikailag a legfejlettebbek, a legtökéletesebbek, a legízesebbek és a legötletesebbek, a legfolyamatosabb és legértelmesebbek BORNEMISZA PÉTERÉI. A református prédikációkban az író kezét már nem kötötte idegen szöveg, gondolatai szabadon folytak, képzelete a textusképen kiválasztott szent igék körül akadálytalanul csaponghatott. Szubjektivitása a legteljesebb mértékben érvényesülhetett. A protestánsok nyugodtan beszöhetnek fejtegetéseikbe képeket, hasonlatokat, anekdótákat, bibliai, babonás vagy akár képzelt történeteket, az olvasó vagy hallgató figyelmének ébrentartására, erkölcsi oktatásuk szemléletesebbé tételére.

(Idézeteket I. TRÓCSÁNYI Z.: A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig, Berlin Vögenreiter).

Világi irodalom.

20. A XVI. század prózáirói, jórészt költői is műfordítók voltak. Tárgyuk nem volt oly változatos, mint a későbbi századokban. A történelmi énekeket, széphistóriákat, történelmi-, jogi műveket, meséket, néhány népkönyvet (Salamon és Markalf, Ponciánus), néhány naptárat, fűvészkönyvet, aritmetikát és BALASSA BÁLINT líráját leszámítva az irodalom túlnyomó részben egyházi kérdések körül mozgott. Az irodalmi művekben általánosan uralkodó kenetes, vallásos elmélkedések és fejtegetések mellett népies, világi hangot a mesékben, SZTÁRAI töredékeiben, a COMEDIA BALASSI MENYHÁRT árultatásáról című dialógusban, SALAMON és MARKALFban találunk. De a prédikátorok is igyekeznek közelebb férni a nép lelkéhez és nem egyszer szönek be prédikációikba a Bibliától független, zamatos, magyaros, népies szólásokat,

Heltai Gáspár.

21. Azonban a legjobban csodálhatni „a magyar nép elmijének éles voltát a lelisben“, a magyar népies stílust és ötletességet a fürgetollú erdélyi szász papnak, HELTAI GÁSPÁRnak írásaiban: „A reszegsegnek és tobzodasnac veszedelmes voltáról való Dialogus“ (1552), (németből való átdolgozás, I. WALDAFFEL JÓZSEF: HELTAI GÁSPÁR forrásai, 1934), „Szaz Fabula, mellyeket Ezopusból... öszve szörzet“ (1566), „Halo“ (1570), „Chronica“ (1575), HELTAI e művei a XVI. századbeli népnyelvnek, még pedig az erdélyi nép-

nyelvnek gazdag tárházai. Ő már igen sok olyan tájszót olvaszt bele írásaiba, amelyek sem az előtte megjelent magyar munkák nyelvén, sem a később kialakult irodalmi nyelvben nem fordulnak elő (*álfurk, asztalbuza, bartos, retek(hal), deffent, dohora, döröcköl, hők, hoppan, kankorik, kaposcsoskodik, pampolódik, pozslár, szattin, turba, turbokol, zákány, zémes stb*).

HELTAI stílusának azonban igazi zamatát, elevenességét, szemléletességét, népies talpraesett szólásai, közmondásai és humoros, ha nem is mindig izléses, olykor drasztikus hasonlatai adják meg. „*Mit mondhatunc? Ollyanoc mint à Czikoc, Akar mint fogiad, Mindenkoron kiczusz markodból: Es ollyanoc mint à Szallai kasza, melly mint elől 'smind hátra fog: Auagy mint à matska: Akar mint s' akar honneg vessed alla... mindenkoron labára esic.*” (Halo 29—30.).

De különösen az Ezopushoz írott magyarázataiban és „A reszegsegnec ... Dialogus”-ban találunk számtalan népies ötletet és szólást oly tömegben, amilyen tömegben talán egyetlen magyar írónál sem azóta. Ha igaz az, hogy HELTAI csak tizenhat éves korában tanult meg magyarul, akkor álmélkodnunk kell azon a rendkívüli nyelvtelhetségen, amellyel nemcsak az irodalmi nyelvet, nemcsak a tájszavakat tanulta meg ily gazdagságban, hanem a legmélyebben behatolt a népnyelv szellemébe és a legpompásabban érti a magyar közmondásokat, szokásmondásokat és szólásokat, amelyek pedig szószerinti értelmükben mást jelentenek és ezeket mindig helyükön, a legtalálóbban, frappánsul alkalmazza. HELTAI meséi, német Aesopus-szövegek fordításai és a hozzájuk fűzött magyarázatok is nagyobbrészt fordítások, de a magyar szólások megfelelő alkalmazása nagy stilisztikai és nyelvi készséget tételezett fel és annál csodálatosabb, hogy éppen annál az írónál látjuk a magyar népi szellem, népi ötletek, szólások, közmondások ily kifogyhatatlanul bugyogó forrását, aki eredetére nézve szásznak vallotta magát s a magyar nyelvet is csak felnőtt korában tanulta meg. HELTAI GÁSPÁR nemcsak a XVI. századnak legötletesebb, legmulatságosabb és legjobban élvezhető írója. Az egész régebbi magyar irodalomban a XIX. század elejeig nincs még egy magyar író, aki oly tisztán és élvezhetően tudta volna megszólaltatni a népies magyar humort, akinek népies írásait ma is oly üdének éreznők, mint az ő, még eddig meg nem magyarázott nyelvi különösségektől hemzsegető és mégis ízes és mindig zamatos írásait.

(L. bővebben TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Heltai Gáspár szókincse MŰY. XII, 159. HELTAI GÁSPÁR: Háló. RMKTár XXXVI. Kiadta, bevezetéssel és szójegyzékkel ellátta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. Régi Magyar Irodalom Breviariuma. Irta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Berlin, Völggenreiter-Verlag.)

A XVII. század irodalmi nyelve.

22. Egy-egy kor művészeti ízlése nemcsak a festészetben, szobrászatban, építészetben, bútortzatban és ruházzkodásban nyilvánul meg, hanem az irodalomban is. A legtávolabbi érzékterületek adnak visszhangot arra a különös és megfoghatatlan metapszichikai érzésre, amelyet széperzésnek nevezünk s amelyet meghatározni eddig senkinek sem sikerült. Minden korban más a szép, minden korban más az, ami a művészetekben magához vonz, meghat és figyelmünket kellemesen leköti, de különösképpen minden egyes korban belül ugyanazok az ízlésformák jelentkeznek a művészetek összes ágaiban. Hol az egyszerű sima, diszítésnélküli, cífrázat- és cikornyanélküli a szép, hol a bonyolult, a diszítéses és cikornyás.

Volt egy kor, amelyben a művész és író minden eszközt felhasználott arra, hogy hatást érjen el. Sujtásozott, cikornyázott, minden cífrázatot felhasználott alkotása diszítésére, akár festett, akár szobrot faragott, akár templomot épített, akár verset vagy prédikációt írt, akár szimfóniát szerzett. Ez a kor a barokk-korszak volt.

A barokkos ízlés már a XVI. század második felében jelentkezik. BORNEMISZÁNÁL olvassuk:

Mint az regi pogan kiralyoc imatattac az ő képeket, Nabugodonozor arany oszlopot, Lapsacusba imattac Priapust, kinec szamarral aldosztac, à mint Higinus mondgya, azért hogy szemermes testeuel mindent fel halat, Atticaba Cerest tizteltec, Siciliaba Proserpinat, es ezec felől harom ezer Istennel többet gondoltac, kiknec önön feiektul külömb külömb tizeleteket gondoltac. Az papasagis Dorka aszonnac imalkoztat fog faiasért, Lutzanac szem faias ellen, Mikolasnak az haionac ió szerenczesen iarasaért, Lórintznec az tűz ellen, kiket soc bolondsagocekal tiztelnec. Kikről ő magokis à szentec nem külömben iszonyodnac mint szent Pál es Barrabas iszonyodnac vala, midőn aldoznia akarnanac nekic à poganoc mint Isteneknec. (BORN.: MasREvEpTan. 543a/543b l.)

A XVIII. századbeli barokk-író így írt:

„... Ez könyvbeli olvasáshoz (PRÁGAI: Feiedelmeknec Serkentő Oraia 1628) oly haszonhozó munkálkodás kívántatnék, hogy ez innen gyűjtögethető ambra pézsma balsamum kenetnek gyönyörűséges illatját s mindennemű fűszerszámoknak velős gyomorerősítő használatját szagát a közöttök sétikáló s járdogáló személy, maga is szagolhatná s másokkal is szagoltathatná mindenkor magában. De hiában, a ki szerecsen ugyan szerecsen az, annyi szappant nem vesztegethetnek, mosogathatnak reája,

hogy feketesége fehérséggé változzék bőrinek, s csak úgy is ragadnak s akadnak ez könyvek intési, tanítási, oktatási, szívébe, elméjébe, mint a tövis, a bojtortján és a csipke ragadhat, akadhat az igen megaszott száraz tőkben. Ahol a csacsogó szajkó, terecselő szarka; szökdöcsölő cinege, ugráczoló buja veréb természetű viczgapurdi asszonyok szájába zabolát vetegető s életek dorgáló feddő írás helyett fordulhatnak ez könyvnek rendiben elő, leginkább mindenenek csak azokat tudják az helyeket, s asszonyok természetibe való fakadékokat, szemölcösöket, nyelvek . . . hegyével feszegetni, mintha a feszegetőknek is nem volna elég-séges sóbálványok eleikbe ott gördítve“. (IPOLYI: Rimay János államiratai és levelezése. 330. l.)

Így írt a barokk-kor egyik jeles írója, RIMAY JÁNOS, aki tanult, művelt úriember volt és írásában arra törekedett, hogy művelt olvasója dicséretét és elismerését kiérdemelje.

RIMAY kacskaringós barokk stílusában, amint e pár sorból is látszik, túlteng a cifraság és cikornya, „a tudákos jelzőhalmaz“, „a hosszú lélekzetű és ágabogai közt az értelmet eltévesztő, kacskaringós, körmönfont mondatszövés“. „Ott kúszik-tekereg ez a barokk szederinda a hitvitázók dörgedelmeiben, ott még a könyvcímekben is, — írja HORVÁTH JÁNOS „Barokk ízlés irodalmunkban“ (Napkelet, 1924) című tanulmányában: „maradványai feltűnnek még a XVII. század újlást kereső végső tizedeiben is, de már akkor az irodalmi műveltség bélyegét viselik magukon. S aligha tévedek, ha ugyanennek látom egyik kései s még ma is élő leszármazottját a tréfásan úgynevezett csizmadia-stílusban is“.

A hitvitázók stílusa PÁZMÁNY PÉTEREN, a legnagyobbban kezdve, le egészen a legkisebbig és legjelentéktelenebbig kétségkívül hatása alatt állt a barokk-kor általános izlésének, a mesterkéeltségnek, a cikornyázásnak, de minthogy az irodalmi nyelv még nem szakadt el úgy a népnyelvtől, ahogy a művészetek stílusa elszakadt abban a korban a népművészetek stílusától, ez a nyelv teljesen népies még. Az irodalmi nyelv ekkor még barokkos népnyelv és nemcsak a tiszta népnyelvet használják, hanem hitvitázás közben, mikor kölcsönöseu mázsás gorombaságokat vagdálnak egymás fejéhez, felhasználják azokat a nyelvi elemeket, szavakat, szólásokat és közmondásokat is, amelyeket úri társaságokban egyáltalán nem volt szokás kiejteni s amelyeket a népnek is inkább a söpredéke, a kocsmákban tanyázó, züllöttebb népelemek használtak. Ez a kocsmai nyelv az lehetett, ami ma az *argot*, a *jazznyelv*, kocsisnyelv, kocsisargot, amelyet kocsmák és kávéházak korhelyei, éjszakai alakjai használnak, amelyet azonban a társadalom

fejlettebb ízlésű elemei csak mint kuriózumot ismernek, de beszédjükben szégyellenének használni.

A hitvitázók stílusáról ismételten megírták már, hogy *triviális*. Ez azonban általában csak ízléstelenséget jelent és nem magyarázza meg azt, hogy a szélsőséges ízlésbeli eltévelyedés mily forrásokból táplálkozott. Kétségtelen, hogy az a hang, amely annyira bántó a XVII-ik század hitvitázóinak írásaiban, sokszor útszéli, kocsmai hang. — a kocsisok, teherhordók, nehéz testi munkát végző, igás barmokkal kinlódó, szegény elkeseredett emberek stílusa. A hitvitázó, aki a templomban és írásaiban minden társadalmi réteget meg akar nyerni a maga hitelvei számára, amikor már a komoly teológiai érveket elmondta a komolyabb hallgatóság vagy olvasóközönség számára, előveszi azokat az érveket, amelyekkel a legalsóbbrendű hallgató vagy olvasó lelkéhez is közelebb tud férkőzni, gorombáskodik és fölhasználja azokat az útszéli szavakat, amelyekkel ezeket az embereket is meg tudja fogni, amely szavak előadását ironikusabbá és becsmérlőbbé is tették. SÁMBÁR MÁTYÁS ilyeneket mond MATKÓ ISTVÁNRÓL: „Matkó is az Három Kérdés authorát tudatlannak, esztelennek, tökfejűnek, utálatosnak, szemtelennek, embertelennek nevezvén: megmutatjuk néki, hogy magát jelentette ki azon nevezetekkel. — Merő számárorordítás ez ilyen okoskodás“. — „Ezeknek a szóknak elharapásáért bezzeg illenének ám az apró Doktor-kára ü magátul talán és a maga könyvében lerajzolt szép titulusok: *ökör, számár, cigány, szemtelen Antal, hazug, csalárd*...“

(L. ezeket bővebben TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Magyar Régiségek és Furcsaságok IV. k. 27—36. ll.)

Horváth János a barokkról.

23. „Mint hogy valamely korszak ízlése — ez a nehezen meghatározható lelki forma — az illető korszak művészeti és irodalmi stílusán mutatkozik meg legszembetűnőbben és ily tanulmányozásra is legalkalmasabban: az ízlés problémáit rendszerint a stíluséival azonosítják és helyettesítik — írja HORVÁTH JÁNOS. Pedig a stílus, ha csak fogalmát végtelenül ki nem terjesztjük, csak egyik tükrözője, mintegy közületi képe az ízlésnek, s a művészettörténet épp azért fordíthatott reá már régóta nagyobb gondot, mert tárgyában — az ú. n. képzőművészetekben — a stílus csaknem anyagilag konkrét jegyekkel jellemzi magát. Onnan, a művészettörténetnek e részbeli fejlettebb gyakorlatából származott át újabban az irodalomtörténet területére is a stíltörténeti érdeklődés, magával hozva az ottan használatos elnevezé-

seket is. Ezért szokás ma már az irodalomban is *barokk*, *rokoko*, sőt *román* és *gót* stílusról helyesebben ízlésről szólni. E nevek használatában azonban mindenesetre elkél egy kis óvatosság a maga helyén.

Stílus, ízlés, nem önálló történelmi jelenség. Kapcsolatban van az egykorú szellemi élet számos más tényezőjével, — talán valamennyivel is —, és azokkal együtt közös végső forrásokból ered. Ezért adhat s ad is ilyenmő (akár művészet-, akár irodalomtörténeti) stíltanulmányoknak egyre nagyobb lendületet az a nagy összefoglalásra törekvő, még most fejledező tudományág, (ezt 1924-ben írja HORVÁTH JÁNOS), mely „szellemtörténet“ néven már nálunk is honosodik. A barokkra vonatkozólag is megajándékozott bennünket e fiatal szaktudomány egy kitűnő munkával, mely ez ízlésfaj történelmi összefüggéseinek egész rendszerét világos látással tárja fel s az egyetemes szellemi élet egy nevezetes nagy fordulatára, az ellenreformációra vezeti vissza.“ HORVÁTH JÁNOS WERNER WEISBACHNAK 1921-ben megjelent, a Napkeletben ismertetett könyvét érti. („A barokk mint az ellenreformáció művésze“).

Pázmány Péter.

24. Ennek az ízlésfajnak is, — folytatja HORVÁTH JÁNOS, — mint mindeknek, többféle változata van. E változatok némelyike közelebb marad végső, lelki gyökereihez (a barokk esetében a nagy, a harcias és diadalmas katolikus hithez,) mint a többi, mely más és részben heterogén forrásokból (a renaissance profán művészetéből) is szívott magába táplálatot. Forrásközelség, tisztaság, nagystilűség, amaz előbbiek tulajdona, s irodalmunkban e nagyarányú, e monumentális barokkot képviseli PÁZMÁNY PÉTER, a nagy prózaíró, meg ZRINYI MIKLÓS a nagy époszköltő. PÁZMÁNY PÉTER stílusában benne van az ellenreformáció cselekvő részesének harcias egyénisége a maga egész energikus és szenvedélyes nagyarányúságában: hadintéző, higgadt, erős értelmével és szenvedélyesen támadó magatartásával, propagandisztikus katolicizmusával. Innen sokszor nagyarányú és nagyanyagú körmondatok, melyeket világos rend és hatalmas energia jellemez: a mellérendelések világos áttekinthető architektúrája, — de egyszersmind ezek halmozásának nagy biztosságot és céltudatot jelentő buzgó erélye. S e „nagystilű“ barokk-ízlésben nincsenek is meg az ízlésfaj némely belső ellentétei, kinövései, vagy szertelenségei: sem amelyek a különös egyéniségből, sem amelyek a sekélyes divatszerűségből szoktak származni... PÁZMÁNY kitűnő logikus fő. Világos, erős, józan ész vezérli kifejezését is, biztosan megvonva számára a követendő medert. Mindaz,

ami e hatalmas férfiúban szenvedély és egyáltalán érzelmi energia, csak e logikus vezetés nyomán tör ki s buzogja ki magát. Már akkor nem árthat a gondolat rendjének, csak zúgóbbá teszi: nem hibázhatja már el a vágást, csak érzékenyebben sujthat. A nyelvet pedig színessé, fordulatossá pezsdíti. Csúfondáros, olykor akár illetlen képekkel, találó közmondásokkal, anekdotákkal figurázza ki ellenfele érvét, s teszi kézzelfoghatóvá logikátlanságát. Biztossága tudatában olykor egyenest kötekedővé lesz. Bátran változtatja attitűd-jét is: hol ehhez, hol ahhoz, — most a protestánsokhoz, majd Hunniushoz, majd meg Magyarhoz fordul; bizonyít, kérdez, felkiált, felel és tagad, párbeszédet rögtönöz; elemi, csaknem népies eszközökkel pathetikusan fokoz: — változatos, irónikus és drámai, — de logikus gondolatmenete mind e szenvedélyes pezsgés és buzogás ellenére sértetlen és világos marad. (HORVÁTH JÁNOS i. m.)

*

Halk dobpergés, majd trombitaharsogás, szélvész zúgása, mennydörgés, villámlás. Eget-földet rázó dübörgés, az ember érzi paráyniságát, semmiségét.

Romantikus szavak, — gondolja magában mosolyogva az olvasó. — De aki elővette PÁZMÁNY PÉTER prédikációit valaha, és érezte azok mély, megdöbbentő és felemelő hatását, kevésnek fogja találni a legharsozóbb szavakat is annak az erőnek az elképzeltetésére, amely a nagy barokk szónok szavaiból árad.

Tudás, bölcsesség, kérlelhetetlen logika, költőiség, a legtisztább és legvilágosabb, köd és homály nélküli fejtegetések, magyarázatok, csaták kötik le a figyelmet. Az a dadogás, értelmetlenség, ami oly bosszantóan hat még XVII. századbeli írók műveiben is, nála nyomtalanul eltűnt. PÁZMÁNY PÉTER annyira tisztán fejezi már ki gondolatait, hogy prédikációit azonmód, régies szóalakjaival el lehetne mondani ma is a gyülekezetek előtt, mindenki megérténé fejtegetéseit. A magyar szó leghatalmasabb mestere, a legnagyobb nyelvművész VÖRÖSMARTY előtt a magyar irodalomban. Oly tisztán, zamatosan, színesen és törő metszett magyarosan soha nem zengett a magyar nyelv, mint a nagyszombati templomban, a PÁZMÁNY PÉTER prédikációiban. Mily szálamasak mellette a SÁMBÁR MÁTYÁSOK, PÓSAHÁZYK, MATKÓK, HAJNAL MÁTYÁSOK, akik — mint PETŐFI után a sallangosok, — szintén próbálkoztak a XVII. század első évtizedeinek barokk stílusában, a mester modorában: cifrázták a stílust, játszottak a logika fegyverével, színezték, ömlengtek, idéztek, gorombáskodtak, személyeskedtek, de a PÁZMÁNY szavának erejét soha utól nem érték. Hatástalanok voltak. Az iroda-

lomban egyikük sem teremtett iskolát. Az egész XVII. és XVIII. század szónokai és írói iskolásgyermekként ülnek abban az iskolában, amelyben PÁZMÁNY PÉTER a mester. De hiába próbálkoznak a syllogizmussal, a dilemmával, az inductióval, a sorítással, az euphoniával, az emphasissal, inversióval, antithesissel, harmoniával, synekdochével, metaphorával, allegoriával, ironiával, periodusokkal s az előadás numerusaival és a többi szónoklati és előadásbeli kellékekkel, hatásuk soha nem éri utól a mesterét.

„A 'Romai Anyaszentegyház Szokasából, Minden Vasarnapokra es egy-nehany Innepekre... Predikacziok“ ... (Posonban M. DC.XXXVI.) című művében olvassuk:

„Ki tudná meg-mondani, mely szörnű dűhösséggel, mely iszonyú ordítással, mely keserves szű-fogással, jajgatnak, siránkoznak a' gonoszok, halván az örök Átoknak Sententziaját? Judással-együtt, földre dőlének a' Sidók, mikor azt mondá nekik Christus, Ego sum; Én vagyok: ... Mentül inkább le-omolnak a' gonoszak, mikor ezt az Isten Fiának meny-dörgését hallják? Ki tudná meg-gondolni, minémű fogcsikorgatással, és dűhös haraggal Confirmállyák, erőssítik, és magok fejére kiáltják ezt az Átkot, mellyet Christus Urunktúl hallanak? Meg-átkozzák a' napot mellyen születtek, az emlőt mellyet szoptak, az orát melyben véltek. A' Lélek gyalázza, és iszonyú ordítással szidalmazza a' Testet, melynek kedvéért és gyönyörűségeért örök kárhozatra vettetik;“ (19 1.).

„Tagadhatatlan, hogy sokszor az istentelen Tyrannusokat, a' másén kapodosó tolvajokat, a' hirtelen és káromló Pogány nemzeteket, hatalmas birodalmakkal, bővelkődő állapotokkal ékesíti Isten: Híveit pedig le-hadgya csopólni; fogsággal, tömlőlczel, fogyatkozásokkal sanyargáttya. Mikor a' Hóld távul vagyon a' Naptúl, akkor telínek látczik és inkább fénylik; de mentül a' Naphoz közeleb jár, annál keveseb része tetczik: Így vagyon az emberek dolga. A' kik meszeb estek Istentúl, azok sokszor inkább fénylenek világi dűcsösségekkel: a' kik pedig közeleb járnak Istenéhez, csak alég látczanak, mert a' Világ előt, nincs se'ni tekintet reájok. (23 1.)

A' Rósát, két-képpen szedhetni: vagy szárán, vagy virágán. A' ki szárán le-szakasztya: tövissel szaggat, de a' végén jó-illatu virágot talál. A' ki pedig eléb szedi a' virágot, végre a' tövissel éri. Az igazak, e' Világon tövissel éreznek; de az örök Bóldogság virágára jutnak: a' Gonoszak gyönyörűségi pedig, örök tövissen végeződnek. (33 1.)

Ha a' Verő-fény sugára bé nem jő házunkba, port nem látunk:

de ha egy kis lyukacsán bé-fúrja magát a' fényesség, oly sűrű por látezik, hogy egy-mást éri (55 l.). — Nevetve nézi más hátán az iszákot; orcáján a' mocskot: de maga ismérésére nem fordul (57 l.). A' Világi Nagyságok hegyes úttján, bajos a' felmenés; de veszedelmes a' tetén-létel (83 l.).

PÁZMÁNY a szó legteljesebb értelmében magyar és népiesen magyaros. Szemben pl. CZEGLÉDIVAL, vagy ZRÍNYIVEL, akik annyira kedvelik az idegen (latin) szavakat, majdnem purista. Nála latin szó ritkán kerül elő.

Barokk népiesség.

25. BARATSAGI DORGALAS. Az az: Az igaz Cálvinista (mert így neveztetik ma) vallásbul ki tsapont, s-hogy már a Szent Péter hajójába meztelen bé-ugrot egy Papistává lőtt embernek megszolgáltatása. KI-IS NYOLTZ Okait adván egykor HITI változtatásának Cálvinista Barattyához küldöt levelében; ortázza régi pai-társa, hogy oly elhullámodot s-férges okokért kellet meg-vetni az Izraelnek tiszta forrását, s bé-omlot kutra ment meríteni. Nyomtatatot 1663-ben.

A könyv címének s a címlapnak fejlődésére lásd: Máthé Károly: A könyv morfológiája. (Minerva-könyvtár. Pécs, 1930).

E munka, melynek szerzője CZEGLÉDI ISTVÁN prédikátor, már címében elárulja a barokk-stilusnak a népi stilussal való keveredését. Fejtegetéseiben is így keveredik egymással a kacsaringós, bombasztikus barokk és népies, színes, tréfás gúnyolódó stílus.

— *De à mely Isten Szent Pált, leg nagyob gonosz igyekezetiben, mássá változtatá, Szent Fia érdeme által az én szemeim hályogát is el vévé, és az ű igasságának fényességére, mint egy űstőkön fogva hozá (6). Elébbi religiodban valo meg rőgzésedet elől ne taszics, mert még azt sem tudtad, micsoda az HELVETICA CONFESSIO, nem hogy Szived gyökere lőt volna à Vallás (11). Hogy szapora lelki-tusakodásodat babosgatod, nem ment meg à vétkezéstől, mert én el hiszem Szent Péternek, mikor így szolla: (1.) Nem tudom mit mondasz, vala lelki tusakodása, de ugyan meg tagadá afféldl Christusát (19—20). Vajki rut dolog, az iffiuság virágát Istennek, à Vénység seprejét penig ördögnek szentelni! még csak à jo Vigyázo Gazdais nem igen fogad Ag-eselédet; hát te benned Vén el-hajlotban, hogy gyönyörködne à Nagy-Gazda? (20.) A' magok okoskodásinak faizását, Consequentiajok csinálmányát, Gondolattyok alkotmányát, Isten igije gyanánt adgyák elődben; és azt kívánnják, sőt megis nyerték te túled, hogy Istennek szava és tanítása gyanánt becsüllyed, à mit űk gondoltak, és à szent*

írásbul, hogy már kikotlottak: az az Bálványózóvá tóttek: magokat veled Isten gyanánt tiszteltették, mikor a maguk gondolattját és tanítását, Isteni tanításnak hitették, és Isten szava gyanánt becsültették veled. (89—90.)

Ittis sikos à Pápista szaja, vigyáz reá. (CZEGI. 57.) Nosza most Pápista Uram, tűzessedgyék az ortza. (57.) A Pápáknak ez aránt írott Törvények, szem békító Lopokák (57.) én azok ústóket így vonatom. (57.) Hiszem csaloka lotyo volt à te Pápistád, hogy ezeket el-rekkentette volt túled. (58.) Jámbor fogad fogadást, s Ageb à ki meg állja! (81.) Ha Tők mag nem volt volna agyad veleje ilyen vén korodban, soha ez Kákombakságot nem követted volna. (83.) Igaz az első, csótilik botlik az utolsó. (83.) Még à külső Mesterségbenis gyakorlatlan volt, Pápista Mestered, mert à Bialnak orránál fogva valo vezetetését toszta elődben, honnan könnyű volt volna által látnod, hogy annak à Paternek nem sok olaja volt lámpásában, mert Magyarországbán, nem hordozzák orránál fogva à Bialt. Vagy így kellett volna szollanod: Hibás Domine Pater! à Biali hasonlatosság; azért ezis nyár fa sulyok hagyigálás, hogy az én Praedikátorim engem orromnál fogva hordoztak. (91—92.)

Tenyeres talpas hazugság az első. (96.) HIában csavargott az à Roka, mert maid csävában két à farka. Hiszem messze vit à téztúl az álnok Ravasz! (96—97.) — Nem igaznak mondgyuk az első, mégis ű az hamisbúl, igazat akar ki hozni. Vaj ne jo Szász! Hogy azért ittis meg pirullynon pofája, te is pedig közeleb jőhes az igassághoz; jere! (97.) Ha nem tér fogadra, rájja szádban ez. (101) E' Mind szo szaporítás volt jo Atyámfi, s nyelv-mosás. Horgas borgas mondások! némellyik hijánosis. Maga à mankonak az horgassa, à beszédnek az igaza volna jo. (102.)

Ki ki à maga fazaka mellé szitt. A' Cigány pedig, mind halálig maga lovát Commendállja. (132.) Igen illik à bot à Tegezben. (135.) Mind Consequentíástul à Veremben esik. (135.) Vagyon olyan Pápista, ki ilyen notájú éneket dudolgat: (f) Tarcs meg engemet Aszonyom! (Uram volna) (137.) ... à Cálvinista Tanítókat mind à Cálvinus Sákjában raknád ám te! (140.) — VGyan még sem szúnól meg, nagy farkat tsinálni à Calvinus SZENTének? (149.) AMé! Bezzeg meg ijesztél! Hiszem nagy gyókereket rántál! De mind csak gazbul s rothadt pelyvából vetted ágyadat. (147.) Hogy nem guggolod meg efféle ostoba kotlottságot. (148.) Sandalsz, s nem igyenessen nész! (148.) Ha à Baktul tejet feihetz, az Erkölcsbűlis csinálhatz Tudománjt. (151.) Többet raktál à Saroglyában, hogy sem à szekér derékban (251.) Im én szánték, boronáld bé Te! (157.) Csorbás hát e mon-

dás. (171.) *Vert viszen veretlent, agya feje törtent.* A' Bárány iszik alul s mégis ű Zavaría [fel à vizet. (413.) *Mint hogy derék sepregetést kíván à dolog, itt látóm, bú beszéddelel tisztogatod magadat!* (445.) ... lépben akadtz ittis (468.) ilyen ujjabb akadékot tosza előmben a' Pater. (496.) A' Pázmány kutyjára mentél itt-is meríteni, ki hasonlatos-képpen vall. (501.) esztelen kákogsz. (508.)

Az itt előforduló szavak: üstökönfogva, babosgasd, kikotlottak, tosza, pirullyn a pofája stb. már akkor sem voltak irodalmi szavak: kétségkívül népnyelvi szavak voltak. Nyilvánvaló, hogy a magyar prózai stílus nem szakított a barokk-korban sem a népnyelvvél, és nem fejlődött a nép nyelvétől elkülönülten, hanem ellenkezőleg, nagyon bőven is merített belőle.

Kocsis-argot.

26. Azt írja PÓSAHÁZI: *Nosza kérdgyed immár Traditiokkal kereskedő Sámbar: Ha nem jók a' Pápai lelemények, miért hogy magatok is követitek? Ugy mint a' Vasárnapi állést a' Szombat helyett... s'... több dolgokat is, a' miket mondgyátok, hogy a' Pápák találtak, miért követitek ha nem jók? Kuk magdo! avagy inkább Sámbar Uram gyenge hőgye Várdái Dorkó! Mellyik Cálvinista mondgya az elő számlált dolgokat pápai találmánynak lenni? Haj vén tzigány hogy nem tanulsz már valaha igazat mondani.* (PÓSAHÁZI A' három kérdésre ... Feleletnek megrázogatása, 1666. 99—101. l.) SÁMBÁR Xut Tök könyvében nehezteléssel említi föl a *Kuk Magdót*: „*Hallod Matkó? jój csak te is a' Pataki esztrengára; fogadom aláb kukurikolsz. En-is, ha meg nem mutatom à sz. írásbúl, minden Pápista dolgoknak fundamentomát; bár, Kuk Magdó legyek, à Pósaaházi eszelős írásakint: fol 100^a.* (SÁMBÁR: Xut Tök 262—263.) — Ez a szólás a XVII. század utcai nyelvének, a régi magyar tolvajnyelvnek az emléke. Jelentése az lehet, ami az újabb pesti nyelvben a *Margit*-nak. (Te *Margit* a. m. 'Te marha'.) Csúfolódó szólás, amellyel az utcagyerekek meg a vásári csöcselék veszekedő férfiai, asszonyai egymás értelmi képességét kicsinyelheték le. Innen, a hitvitázók kedvelt szóforrásából, a piaci mocskolódás szókincséből került be a *Kuk Magdó* az irodalomba.

CZEGLEDI ISTVÁN ilyeneket ír:

Ez egy néhány Szent írásbéli helyyekbúl bé hozot Religiojokat à Cálvinistáknak: im magok à Pápista Doctorok javallják; à Szent-írásban lenni azt, helyessen taníttják. E' vagyon hátra, mondgy KUHIT, hogy mindent csak el-beszélsz igazság nélkül; à vagy rones

el mind ezeket, s verd fűben mind è Pápista Doctoridat. (Barátsági dorg. 48.)

E' te Grapsádat azért jo Barátom! ily Censura ala vennék az Ertelmesek: 1. Gyermekségedben neked jól csepegették szivedben à Valást; de csak è volt à Felső Birotul ki-adva: (s) Ezt sem választotta Isten. Itt is tölt è bé: Angelicus Juvenis senibus Satanizat in annis. Jól tanítának gyermek korodban, de végre ama Fekete Dromonak kacsontál... 3. Bálvány imádonak tartjuk mi azt, ki (χ) emberben bizik; te pedig à te Tanitoid súvöltéseknek menten alakoztal. Azért emberben bizván, ez à te Koronkád: Bálványt imádo!.. Nagy Tunyaság volt hát abotában Religiót Változtatni, azonban à Tar Varjuként más seregben menni. (53—4.)

Hogy nem mondtad néki: Vai Kákom pillis! Tudgyák à Cálvinistákis hogy nincsenek az antecedens, consequens, Subjectum, ... terminusok à Szent, Írásban betű szerént... (112. l.) — Piha szemtelen (u. o. 123). Még à Katlant sem készítették meg s-már à brejurdira jutottál (123). Nem hogy è helytelen szonak kellet volna fűledet tartanod; inkább à Félegyházi Vakarot kellet volna Doctorod ellen ragadnod (127). Maga, Pápista Társa, így Kurolyya: (n) A' Szent Írás, mindenestűl fogva, tőkélletes (133). — ... nem igaz è sequela: hogy szabadot Pápistákká lennünk. Es így: Kacsod (?) Varga, nem tied az igasság! (162.)

A hitvitázók egyik legsúlyosabb gorombasága: X ut Tök a diáknelyvből kerülhetett a hitvitázók irataiba.

(L. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: X ut Tök. Szily-Emlékkönyv.)

*

Mindezek az idézetek túlnyomó részben CZEGLÉDI ISTVÁN váradi prédikátor *Barátsági Dorgálás* című művéből valók. Szaporíthatnók az idézetek számát, de ennyiből is látjuk, hogy a XVII. század közepén, a barokk-korszak virágzása idején a leghőségesebben ömlött a népnyelv mindenfajta virága a magyar irodalmi nyelvbe. Szinte azt mondhatnók, hogy ami CZEGLÉDI *Barátsági Dorgálásában* nem idézet a Bibliából, vagy egyházi írók műveiből, mindaz a nép nyelvéen szól.

Az irodalmi nyelv a kódexek korában azzal a szókinccsel alakult ki, amelyekre fordítás közben az eredeti szöveg visszaadásához szükség volt, de ez a fordításokon kialakult irodalmi nyelv csak a XVI. század második feléig élt, amikor már HELTAL, BORNEMISZA, DÁVID FERENC

stb. visszatértek írásaikban az élő nyelvhez, a nép nyelvéhez. PÁZMÁNY-ról köztudomású, hogy alaposan ismerte és írásaiban használta a népnyelvi elemeket. Talán PÁZMÁNY példájának túlzott követését szemlélhetjük CZEGLÉDI *Barátsági Dorgálásában*, melyben a népies szavak, szólások, közmondások gyönyörű gyűjteményét látjuk együtt.

Idegen szavak használata.

27. E népnyelven írott fejtegetések és vitatkozások közben sűrűn találunk idegen szavakat is:

Controversiában (Bar. Dorg. 206.) — így *oppugnálunk* (206.) — *notáriáltatta* (206.) — *dictálta* (207.) — *Author* (207.) — *Praedikálta* (207.) — *Argumentálnunk* (208.) — *Ecclesia authoritassa* (215.) — *fabulája* (215.) — *Fundamentuma* (217.) — *Conclusio* (217.) — *citállya* (218.) — *Transsubstantiállyák* (223.) — *cavillálások* — *Exceptiók* (229.) — *pronunciált* (241.) — (*Principiumtul*) (242.) — *applicálni* (281.) *distingválod* (459.) — *formálni* (460.) — *privatim* (467/468.) — *acceptálta* (469.) — *refutálod* (472.) — *Experientia* (474/5.) — *Experíállya* (477.) — *Inductiot* (477.) — *Sacramentum* (479.) — Az egyházi, logikai és stilisztikai terminológia nagy része még latin nyelven található meg CZEGLÉDINél.

Íme a barokk-korszak egyik irodalmi termékének, CZEGLÉDI ISTVÁN barokk-című *Barátsági Dorgálás-ának* nyelvi elemei: a bibliából s egyházi írókból vett idézetei, melyek fordítások, a kor irodalmi nyelvén fejeztettek ki; önálló fejtegetései, vitatkozásai a népnyelvén, sőt részben a csapszéki nyelven, a ma ü. n. tolvajnyelven; s amire nem volt jó magyar szó, latin nyelven.

Egy művet dolgoztunk föl egy típusból. De amit egy mű részletes földolgozásából megállapítottunk, az áll a típus többi tagjaira: SÁMBÁR MÁTYÁS, MATKÓ ISTVÁN, PÓSAHÁZI JÁNOS, KIS IMRE, HAJNAL MÁTYÁS, KERESZTÚRI PÁL, VÁRADI MÁTYÁS, SZÓLLÓSI MIHÁLY, ILLYEFALVI ISTVÁN stb. hitvitázók műveire is.

A XVII. század irodalmi nyelve nemcsak népies, s nemcsak kedélyes, hanem valósággal durva paraszti is, s így a hitvitázók iratait, mint a XVII. századbéli durva parasztnyelv emlékeit is nyilván kell tartanunk irodalmunk leltárában.

(L. TRÓCSÁNYI Z.: Czeglédi István. stilisztikai és jelentéstani fejtegetései. MNy. XXIV. 5–6. füzet.)

Zrínyi Miklós.

28. Soha nyugtalanabbul és viharosabban nem zúgott és zengett a magyar barokk-nyelv, mint Zrínyi Miklósnál, az Obsidio Sigetianában és A' Török Áfium ellen való orvosságban, avvagy a' töröknek magyarral való békessége ellen antidotum-ban. De míg az Obsidio Sigetianában tiszta magyarsággal ömlenek zordon fenségu alexandrinusai, elvétve fordul elő egy-egy idegen szó, addig a Török Áfiumban sok idegen szót használ.

„Könnyű akárkinek is declamálni, prédikálni; de orvosság kell a' betegnek. Én arra rövideden megfelelek, meg is duplázom kiáltásomat. Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio! Ezen kívül semmit sem tudok, sem mondok. Avvagy azért, magyarok, ezzel óltalmazzuk meg magunkat, avvagy vitézuül halunk meg mindnyájan. Mert non datur aliud medium. Elfutnunk nincs hova; sehol Magyarországot fel nem találjuk ... hic nobis vel vincendum, vel moriendum est ... Szántson, vessen, boronáljon, arasson és sok dolgot vigyen véghez a' gazda ember, ha élni akar cselédestől. Nam Diu omnia laboribus vendunt ... Ha securitásra most gondot nem viselünk, majd a' pogányé lesz a' miénk; és csak öt esztendő, vagy kettőt sem ígérhetünk magunknak, ha nem provideálunk ... Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek; mert a Prófétaként: Popule mi, qui te beatum praedicant, ipsi Te decipiunt ... készen vagyunk elvesztelve és eltunyulva, diis hominibusque invisí.” De nemcsak latin idézetektől hemzseg magyar „vérrel” írott halhatatlan munkája, hanem latin szavaktól is, amelyeket magyarul is tudott volna mondani s mondott volna is, ha a tárgynak s az előadás hangulatának megfelelően nem tartotta volna jobbnak, helyesebbnek s szebbnek a latin szót. „szükséges azért, hogy a magyar nemzet, ha ettől a' fenforgó víztől (vésztől) meg akar szabadulni, ha magának és posteritásának megmaradást kíván, tartson fegyvert kezében ... Mert nem elég az, hogy minden particuláris embernek legyen fegyvere ... hanem hogy a' nemes Ország tartson egy armadát lábon ... Ez minden fundamentoma a' mi megmaradásunknak ... Ennek az armadának számát determinative megmondhatni ... az ország hosszú, keskeny; a' gyalog lehetetlen hogy mindenütt succurálhasson ... a' mezőn nem subsistálhat a' könnyű lovas ellen ...; ez az armáda ... minden provisióval administráltassék ...; szükséges, hogy régiek autoritássával támogassam discursusimat, kik között az egész historicusok consensussából nem találok jobbat mint Vegetius volt, ki Valentiniánus császár parancsolatjára vitélő praeceptumokat íra; a' mellyekre én delegálok az én magyarimat.”

Gyöngyösi István.

29. A népi stilstól való eltávolodást e korban a sok kacskaringós körmondat jelenti. FÜLEP IMRE írja GYÖNGYÖSI ISTVÁN című művében (Budapest, 1889), hogy a nép nyelve nem szereti a körmondatot, viszont inverzióval nemcsak versben, hanem a közönséges beszédben is találkozunk. A magyar nép beszédében nem szereti felfüggeszteni az értelmet, „kikanyargatni a beszédet”, s a mondatok egymás alá rendelésének csak a legegyszerűbb formáival él. KÖLCSEY és EÖTVÖS körmondatai nem a honi föld termékei és nemcsak a gondolatok mélysége, meg a szavak válogatottsága, hanem főként a mondatszerkezet az oka annak, hogy mondataikat egyszerűbb elme nem érti meg könnyen. Viszont, mondja FÜLEP, — a felhevült érzelem, az indulat beszédében sokszor hallottam a néptől inverziót, merészebbet, mint amilyeneket GYÖNGYÖSINÉL vagy ARANYNÁL találunk.

FÜLEP IMRE szerint saját költői stílusunk ma már van, s ismerjük azt egész fejlődésében. Van kitűnő prózairónk is egynehány: de olyan prózai stílus, mint a költői, nincs... Költői stílusunk a nép nyelvét emelte az irodalom mai fokára, a prózai nem. A népköltészet bár néha háttérbe szorult, mindig megtartotta kapcsolatát a műköltészettel: a prózai népnelv az irodalommal elveszítette ott és akkor, amikor az első Bibliafordítás megjelent (de — amint láttuk, — HELTAI GÁSPÁRRAL visszatért hozzá s meg is maradt mellette az egész XVII. század prózájában). Prózai nyelvelméleink nagyobbára fordított művek, aminek a magyarázata az, hogy az ismereteket külföldről kellett kölcsönöznünk. Nem a mondatokat, hanem a szavakat fordították le magyarra, ami természetes is, hiszen iskoláinkban csak a legújabb időkben tanítják a magyar nyelv rendszerét: amit régen tanítottak belőle, az nem volt elég ahhoz, hogy az idegenes mondatszerkezet szövevényein eligazítsa a fordítót. De tanultak rendszeres latin, görög grammatikát és syntaxist. Így fejlődött a mi prózánk s amit ma latinizmus és germanizmus néven üldözünk, csak egy része nyelvünk latinizmusainak és germanizmusainak.

GYÖNGYÖSI nyelve FÜLEP IMRE szerint „saját s költőibb, mint bárkié előtte; és sok idő telt bele, míg utólérhették. Az ő érdeme igen nagy a költői szólam, a nyelv fordulatossága s a stílérzék fejlődésében. Ő a XVII. század nyelvújítója. Azon sok jó közül, mit KAZINCZY nagyban tett, sokat megtett ő is kicsiben. Tájszókat általánosított, a régiek alapján új szókat, szólásmódokat alkotott vagy a meglévőknek más árnyalatot adott; amennyire ép nyelvérzéke megengedte, meg is nyese-

gette terjengős szavainkat. De mint a verselésben, úgy itt sem állított fel merev szabályokat; bár annyira öntudatosan jár el, hogy eljárásáról számot is adott egy értekezésében, melyet KEMÉNY JÁNOS elé csatolt s az olvasókhöz intézett.”

„Ha vannak, — mondja GYÖNGYÖSI, — verseimben oly szók és azokban olyan dispositiók, melyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog egyenesen való kimagyarázására: azok a verseket ékesíteni szokták inkább, hogysem mint valami disztelenségére szolgálnának; s ne tulajdonítsa azokat az olvasó tudatlanságból vett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedvéért lévő szükséges cselekedetnek.“ — Majd azt mondja: „a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban s aki csak egy részében nevelkedik az országnak, nem lehet, hogy az mind megértse a denominációkat; hanem több helyekbeli látás-hallás kívántatik ahhoz; mert sok dolgot másképpen szoktak nevezni az Alföldön, mint a Felföldön, a Tiszán- és Dunántúl“.

GYÖNGYÖSI tehát már tudatos stilisztá, s új szavak leírásánál, gyártásánál gondolkodóba esik. Már GYÖNGYÖSINÉL feltalálhatni e szavakat: *dal, lak, remény, csal (csel), meny (menyecske), hon, ropaj*. Vannak ily szavai is: *akartság, értség, gyakorság, feltett (feltétel)*. A fosztóképzőt rövidíti: *telhetlen*. FÜLEP IMRE azt állapítja meg róla, hogy szólamai és szavai mindig szerencsések, amivel valószínűleg azt akarja mondani, hogy találóbbak s az árnyalatok kifejezőbbek, mint a korábbi magyar költőkéi. De ez természetes is: GYÖNGYÖSI már nem fordít, eredeti dolgokat ír s magyar szavakat és szólásokat már helyesség szempontjából tudatosan megvizsgálja, hiszen megjegyzi, hogy nem mindenik latin alak illik a magyar szó folyásához.

„Csupa felemátság, belső ellenkezés, duplicitas, discrepantia, kontraszt: látszat és voltaképpeni szándék között, csodás, (költői) elem és valóság —, mez és jellemek között. S e felemátság leplezetlen; semmi kísérlet valamelyes egybeolvasztására... Merő „mintha“ — költészet; mintha nem anyagi érdek, hanem a szerelem —, mintha nem a szerelem, hanem országos érdek —, mintha nem is ez, hanem Venus és Mars mozgatnák az egészet, mintha nem is Vesselényi és Szécsi Mária, hanem Paris és Helena mozognának szemünk előtt s mintha Gyöngyösi csak egy magyarul is jól verselő Ovidius lenne. Allegorikus koncepció, allegorikus kétszempontúság; asszociatív képzelet, mely féllábalával a jelen életen, a másikkal az antik költészet polcain áll, de sem nem igazi mai, se nem igazi antik. Egy „átlagos“, egy népszerű barokkizlés jelenségei ezek a profán nemben. Belső hit

nélkül szórakozó játék, egy csodált régi költészet hagyatékával“, — írja HORVÁTH JÁNOS.

„Ugyanez az allegorizáló társítás a kompozícióban, a közlés rendjében is. Halad ugyan renddel, — históriás ének módjára — az események egymásutánjában. De minden lépésénél eszébe jut valami hasonló az antikvitásból, egy „fabula“, egy allegoria s azt legott elmondja, vagy hősével mondatja el úgy, hogy az előadás rendjén is szakadatlan a tükröző váltakozás, a felemás anyag cserélgetése, a barokk összenemillés, a barokk kétféleség.“ — „Antik poétai elemekkel felszallangozott modern vitézi erotikum: ez volna az igazi meghatározása.“ — „Kitűnő verselő, s a magyar költői nyelvnek egyik felejthetetlen kiképzője Gyöngyösi. Mégis oly sok nála a rímhez és szótagszámhoz szabott mondat, a normálistól a mesterkélthez oly gyakori az elhajlás, annyi a felesleg, a kacsaringós körülményeskedés, a belső oknélküli kép- és szóhasználat, az erőltetett viszonyítás, a henyé variációk és cifra körülírás, hogy e „barokk“ külsőségek íze erősen átjárja, s egyénileg meghatározza stílusát.“

(HORVÁTH JÁNOS: A barokkizlés irodalmunkban. Napkelet, 1924.)

A XVII. század összefoglalása.

30. A bibliai stílustól való elszakadás részben már a XVI. század második felében megtörténik és a népies stílus egyes írók műveiben uralkodóvá válik. HELTAI GÁSPÁR, BORNEMISZA PÉTER, SZTÁRAI MIHÁLY már népies szólásokkal, közmondásokkal erősítik, világítják meg érveiket és velük új stílus kezd kialakulni a magyar irodalom nyelvében. Míg addig a kódexekben és az első magyar nyomtatványokban, amelyek túlnyomó részben fordítások voltak, a biblia képei, szólásai és közmondásai szólaltak meg magyarul, most HELTAINÁL (Mesék, Részezségről, Háló előbeszéde, Salamon és Markalt), BORNEMISZÁNÁL (Prédikációk, Komédia Balassa Menyhért) a magyar szólások és közmondások lépnek előtérbe. Bár nem mutatható ki, hogy a művelt nyelv és a népi nyelv között akkoriban már volt lényeges eltérés, mégis valószínű, hogy a művelt ember beszédében a bibliai képek alkalmazása megvolt, a falu népének beszédében talán még nem. A XVI. század e népies stílusú írói a falusi ember élőbeszédét hozták be az irodalom nyelvébe, szemben a biblikus hangulatú művelt beszéddel. HELTAI nyelvben, helyesírásban kimutathatóan hatott BORNEMISZÁRA. Kétségtelenül hatott stilisztikailag is. Ez a stílus élt és fejlődött tovább a XVII. század legnagyobb stilisztájában, PÁZMÁNY PÉTERBEN. Népieskedő stílusával a maga korá-

ban nagy tekintélyű, sokat olvasott, nagy hatású PÁZMÁNY PÉTER iskolát, a népies nyelvi elemeket kedvelő stílust teremtett, amely később a hitvitázók írásaiban teljesen eldurvult s már nemcsak népies, hanem egyenesen pórias, durva, trágár, útszéli, kocsmái szavak és szólások is sűrűn előfordulnak szövegeikben. Az a népiesség (a biblikus stílussal szemben!), amely a magyar irodalomban HELTAI GÁSPÁRRAL kezdődik, BORNEMISZÁVAL folytatódik és a XVII. században PÁZMÁNYNAL a tökéletesség klasszikus magaslataig emelkedik, a XVII. század hitvitázóinál túlzásba csap, hogy a XVIII. század elején CSÚZY ZSIGMONDNÁL (1724), VERESTÓI GYÖRGYNÉL (1730) és FALUDI FERENCNÉL (1748) újra tisztán, megnemesevedve csobogjon tovább.

A magyar irodalmi nyelv hang-, alak- és mondatnana kialakul már a XVI. század végén KÁROLYI GÁSPÁR bibliafordításában, MONOSZLAI, TELEGDY műveiben. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nyelvjárási alakok és az *ő e-ző* nyelvjárástól eltérő hang-, alak- és mondatnani sajátosságok az utána következő írók nyelvében nem fordulnak elő, hanem azt, hogy az irodalom nyelve többé soha nem *í-ző*, vagy *ő-ző* nyelvjárásu, s általában az *ő* mondatnani szerkezeteik élnek és nem a székelly (*kell menjek*) vagy hegyaljai (*hajtsd ki azokat a borjút; a katonák már mind elment*) s az *ő* szórendjük az irodalmi nyelv szórendje és nem pl. az erdélyi szórend.

A magyar irodalmi stílus is a XVI. század második felében kezd kialakulni és pedig két irányban: *a*) biblikus képekkel, hasonlatokkal. (egyházi stílus), *b*) népies szólásokkal, közmondásokkal, népies (pórias) szavak alkalmazásával. A főbb állomások: HELTAI, BORNEMISZA, PÁZMÁNY, hitvitázók, CSÚZY ZSIGMOND, VERESTÓI, FALUDI.

XVIII. század.

31. A szatmári békekötés után következő évtizedeket, az 1711—1790 közé eső időszakot „nemzetietlen kor”-nak nevezte el a magyar irodalomtörténetírás. mert főuraink az udvar köré csoportosulva idegen divatok hatása alá kerültek, kivetkőztek őseik viseletéből és a divatos nyugateurópai barokk- és rokokóruhákat vették magukra, elhanyagolták a nemzeti nyelvet és jobban tudtak franciául meg németül, mint magyarul. III. KÁROLY, MÁRIA TERÉZIA és II. JÓZSEF udvarában elfelejtették ősi hagyományaikat, (még a dikciózás is kiment a divatból) és vagyonukon kívül semmi sem kötötte őket a magyar földhöz.

Ez általában így is volt, de a főurak mellett a magyar köznemesek, papok, tanárok és tanítók tömegei, ha ruházkozásukban

alkalmazkodtak is talán a nyugateurópai divathoz, nyelvükben, szokásaikban megmaradtak magyarnak s az ő munkásságuk eredményeképpen a latinnyelvű tudományos irodalom mellett oly magasszínvonalú magyarnyelvű egyházi (prédikációs) irodalmat találunk, amely külső formájában és tartalmában egyaránt nagy emelkedést, fejlődést jelentett az előző századhoz képest. A cenzura megbénította a világi irodalom fejlődését, az irodalom az egyházba szorult s a magyar lélek a biblikus párhuzamokban, erkölcsi és hitbeli tanításokban nyilatkozott meg, de megszámlálhatatlan, eddig még sem nyelvileg, sem tartalmilag fel nem dolgozott alkalmi beszédekben (temetési prédikációkban, vasárnapi és egyéb ünnepi egyházi szónoklatokban) a magyar életnek sok időszerű kérdését megbeszélték nyíltan vagy példázatosan (pl. TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY: Tündérország — Erdélyország). Ezeknek az egyházi szónoklatoknak, imádságoskönyveknek a nyelve már tisztultabb, kevesebb bennük a latin szó, mint az előző század egyházi irodalmában, képeik, hasonlataik már érthetőbbek számunkra, már könnyen és folyamatosan fejezik ki magukat, már nem érezzük azt a küzdelmet a gondolatok nyelvi kifejezésében, ami az előző századok szövegeinek olvasását oly nehézzé teszi a mai olvasó számára.

Csuzy Zsigmond.

32. A XVIII. század egyik legkitűnőbb stilsztája a még szintén barokkizlésű egyházi szónok, Első Remete Szent Pál szerzetesbeli pap, akinek „*Evangeliumi trombita. Melly, nem-csak hathatósban fel-emelt harsagásával döntőgeti meg-hasonlott Jérikonak temérdek falajt; az-az, nem-csak a bűnökben vak-merő-képpen meg-általkodott, a' feslett szokásokban meg-feneklett, és a' hívságokban a' Hold-hoz hasonló tünderséggel változott kemény sziveket ostromollya; hanem, kedvesb zengésével-is édesgetvén, főképpen az egy-ügyűeket, igaz Hitünk ágazatinak czikkeles Magyarázásával, üdvösséges tudomány-ra vezérli: mind a' két felekezetet pedig töredelmes penitenciára lágyítottani szándékoskodik (Pozsony, 1724)*“.

Nemcsak a cím barokk, hanem egész előadásmódja is az. A hoszszú, tekervényes mondatokat kedveli ő is, mint a prédikátorok általában, előadása túlszűfolt, halmozza a képeket, hasonlatokat, ő is sokat idéz a Bibliából, szent atyákból, de, — és ebben tér el a XVII. század barokk stílusától és a XVIII. századbeli református barokktól, hogy a klasszikus (pogány) mitológiát teljesen figyelmen kívül hagyja.

Előadásmódja világos, folyamatos, tisztán érthető, PÁZMÁNY PÉTER-re emlékeztető, bár a XVII. század e kivételesen nagy gondolkodóját.

annak páratlanul éles logikáját, a tények csoportosításával és a belőlük vont következtetések, ellentmondást, cáfolatot nem tűrő bizonyító erejével nem veszi fel a versenyt. A XVIII. század első negyedében a török kivonulása és a kuruc háborúk után következő halálos csendben az ő „Trombitája“ tartotta a katolikus hívőkben a lelket, az életbátorságot s az ő gyönyörű mondatai fejlesztették tovább a magyar prózai stílust.

„Harmadik pecsétes béllyegek, rongyos kőczöléjek, ju-bőrrel, báránnyok gyapjával, az-az, sok-féle-képpen meg-csávált, ravaszon glossált, vagy erőszakossan kaptázott Szent Irással palástolt ravaszságok. Ám, minden fortélyokat Szent Irással himezik, irással prémezik, irással kendőztetik, tele-torokkal kiáltván, mint Urunknak a késértő Sátán: *Scriptum est! irva vagyon!* Azonban, mert kurta kőntösök, rövid kőczöléjek, nyilván ki-tettezik, mint mérges fogok, úgy Sárkány farkok; az-az, ártatlan vért-szopo dűhösségek, és gonosz szándékok.“ (485. l.) — „Bezzeg, így lészen jó renden szénád! Így boldog állapotod!“ (541. l.) — „Az Eretneknek pedig, szekere farkára-úlvén a Pokol-béli Sátánnak égben tátyják szájokat“ (548. l.) — „Fűz-fa papoknak, és fako Lévitáknak mondhatom vala ezeket“ (555. l.) — „Aki csak szénát, vagy pozdorját rak a' fundamentom-ra“ (555. l.) — „Gonosz cselekedetidnek ganéjában heversz“ (546. l.) — „Nagyon vétkeznek ez-ellen a' parancsolat ellen azok, a' kik, ha valamely barmok vagy portékájok el-vész, a nézők-höz etc. folyamodnak“ (568. l.) — „Az őrdőggel czimborálnak“ (568. l.) — „Tiszteletyűk azért a' képeket, és sővegeket vetünk“ (570. l.) — „Ugy cselekeszik ez-iránt, a' majmos szűlékkel az Isten, mint a' vadászok, a' fene elefántal“ (592. l.)

E pár példából is látjuk, hogy CSUZY ZSIGMOND a nagyműveltségű tudós barokk pap a népies szólásformákat sűrűn alkalmazza prédikációiban hallgatói figyelmének ébrentartására. A mult századi barokk íróktól azonban előadásmódja eltér abban, hogy az idegen szavakat sokkal ritkábban használja és sokkal bátrabb nyelvújító, mint elődei.

Tséri Verestói György.

33. A század első felének másik legnagyobb stilsztája TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY volt, aki 1730—1755-ig számos halotti beszédet tartott, amelyek nyomtatásban is több ízben megjelentek. Ez a kolozsvári pap-tanár, később erdélyi református püspök, a maga korában kedvelt szónok, főúri temetések alkalmával mondott halotti prédikációival és verses búcsúztatóival Erdély előkelő művelt közönségére gyakorolt

mély hatást. Hogy prédikációi külön-külön kétízben, s aztán még 1783-ban, halála után gyűjteményesen is megjelentek (*Holtakkal Való Barátság* címen), az azt bizonyítja, hogy nemcsak az elbűsúztatott főurak (GRÓF TELEKI PÁL, GRÓF BÁNFFI GYÖRGY, GRÓF BETHLEN ISTVÁN, BÁRÓ WESSELENYI SUSÁNNA, GRÓF TELEKI ÁDÁMNÉ stb. stb.) érdemeinek méltatása, hanem a prédikációk mély gondolatai, a magyar élettel kapcsolatos elmélkedései és az előadás módja, a nyelv, a stílus gazdagsága és költőisége volt bennük a főérték.

„Nézz hátad megé-is, és emlékezzél-meg, hogy halandó ember vagy! A'ra mütattak a' Rómaiak-is e' tzeremóniával, hogy a' kit a' nevető Szerentse fel-ültet a' dűtsőségnek szekerebe, azt fel-ne fűjja a' kevelységnek dajkája, a' bődlog állapot; mert mennél könnyebben láttatik fordulni a' Szerentsének kereke, a'nál inkább kópik, és végre el-is török. Ha szintén égő szövélneket vennék-is kezembe Diogenessel és keresve keresnék olyan embert e' mostani el-fordúlt Világban, a'ki Filep Királynak példája szerint, és a' Rómaiaknak említett tzeremóniájok szerint, az emberi életnek múlandóságáról meg-emlékeztető Szolgákat tartana maga mellett, de nem találnék; mert ritka hattyú a' mostani emberek között, a' ki szeretné meg-énekelni a' maga változandó sorsát, vagy mással szorené meg-énekeltetni. Ma szintén nyoltzadik napja, hogy a' Gregoriánium Kalendáriom szerént el-kezdettük az ezer-hétszáz-harmintzadik Uj Esztendőt; és többire minden ember azonn fut-fárad, hogy magának szolgát fogadjon. a' ki néki ez egész Esztendön keze-lába légyen. De ritka embernek fordul meg a fejében, hogy olyan Szolgát fogadjon magának, a' ki nékie szüntelen az egész Esztendön ezt tsengesse füleibe: Te-is a' halandó Emberek között való vagy ... És reménylem, hogy ha a' ti jó kedveteknek és engedelmességteknek vidámitó szele reám fúvall, idéltlen Orációm is fel-vett materiámnak széles Egén Daedalus szárnyakkal szerentsésen által-repül, és Ikarus módjára a' belé-sülésnek gyalázatos tengerébe nem esik.“ (Váradi 'Sigmond felett. 1730. 3—4. l.)

TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY az író és a költő, amint nyomtatott prédikációiban látjuk, nem esik soha a „belé-sülésnek gyalázatos tengerébe“ (bizonyára nem történt meg vele ez a „gyalázat“, mint szónokkal sem). Kifogyhatatlanul gazdag színekben, képekben, hasonlatokban, népies ötletekben. Mint a barokk-kor szülötte, úgy tüzdeli tele írásait klasszikus mitológiai alakokkal, mit a barokk kertész az úri parkok kertjeit szobrokkal. De fő vonzóereje prédikációinak időszerű társadalmi, közéleti és mindennapi gyakorlati kérdéseinek bölcs megvilágításán kívül tiszta, érthető, eleven, hol patetikus, a lelkek mélyét

megrázó, hol ellágyuló, könnyeket fakasztó, színes, szellemes előadása. Tudatos író. Előadásmódja nem naiv népies, hanem tudatosan tiszta magyaros, a tanult, művelt emberi lelkeket és a stilisztikai eszközök erejét ismerő író előadásmódja. Úgy ír és beszél, ahogy a XVIII. század eleji protestáns kolozsvári tanárok írhattak és beszélhettek.

34. A barokk stílusra jellemző a hosszú mondatok kedvelése. „A klasszikus körmondat grammatikai alakzata az alárendelő szerkezet, a romantikus tiráda specifikus formája a mellérendelés,“ — írja ZOLNAI BÉLA „Körmondat és tiráda“ című tanulmányában (26 l.). „Hogyan helyezkedik el a kettő között a barok mondat? Jellemző rá mindakét szerkezete. Klasszikus alépitményen dinamikus erők szabálytalanul rakják az emeleket. Végnélküli kanyargás, amely mégis lezáruló egésznek alkot. Keverék műfaj, amely föloldja a klasszikus architektúrát: mozgást visz bele, ugyanazt a mozgást, ami Rubens alakjait heroszokká dagasztja, ami Greco figuráit misztikusra torzítja. A barok körmondat is bőbeszédű, mint a romantikus tiráda, de a részeket szoros logikai kapcsolatba építi: a mellérendelés és alárendelés eresztékei mélyrenyulnak...“

ZOLNAI BÉLA, aki fejtegetései során hivatkozik H. CYSARZ, Deutsche Barockdichtung, 1924. című művére, a továbbiak során helyesen állapítja meg: „a három jellemző típus felismerése nem jelentheti azt, hogy ezek a típusok következetesen végigvonulnak a klasszikus, illetve barok, vagy romantikus írók művein.“

(L. ZOLNAI BÉLA: Körmondat és tiráda. Budapest, 1929.)

35. A helyesírás még ebben a korban is ingadozó, egy és ugyanazon nyomdának egy és ugyanazon nyomtatványában is TSÉRI VERESTÓI GYÖRGY Holtakkal Való Barátsága című művének „A Jó Akaró Olvasó“-hoz intézett előbeszédében az ő hangjele ō, a prédikációkban pedig rövid ő. Ennek azonban az is magyarázata lehet, hogy az előbeszéd borgisz betűtípussal, a prédikációk pedig petitből vannak szedve, s a petit betűtípusban a hosszú ő hang jele hiányzott.

Szókincsünk fejlődése.

36. Hogy hogyan alakult ki a magyar nyelv szókincse, hogyan fejlődött és gyarapodott, azt a legjobban egyes szavak továbbképzésén, egyes fogalmi körök bővülésének és mélyülésének megfelelő synonyma-gazdagodáson és az illető fogalomkör szókincsének gyarapodásán szemlélhetjük. A magyar nyelvnek művelt, irodalmi nyelvvé fejlődése a XV. század második felében, a kódexek korában kezdődik.

A kódex-írók: bibliafordítók, legendaírók a latin szöveget eleinte képtelenek visszaadni szűk és szegényes szókincsükön. Kénytelenek új szókat formálni, amelyek olykor halva születtek, olykor éltek egy ideig, addig, amíg az illető fogalomra megszületett a kifejező, általánosán elfogadott és érthető szó.

Az *áhít* szó például megvolt nyelvünkben már a honfoglalás korában. Ebből a szóból fejlődik ki, talán már a kódexek korában a 'devotio', andacht kifejezésére az *áhitat* (DöbrC. és HorvC.), 'a non devotus, andachtlos' kifejezésére az *áhitatlan* (DebrC. NádC.), az *áhitatlanság*, defectus devotionis; mangel an andacht (ÉrsC., TelC.), az *áhitatos* 'devotus' (EhrC., GuaryC., DebrC., VirgC., ThewrC.), az *áhitatoskodik*, 'andächtig sein' (ThewrC.), *áhitatosság* 'devotio, andacht' (EhrC., ÉrdyC., VirgC.), *áhitózás* 'sehnsucht' (ÉrdyC., ÉrsC.), később BIRÓ MÁRTON „Angyali Szövetség” című munkájában *áhitosságtalanság*, 'defectus devotionis' s a XVII. század végén az *áhitatoskodás* 'pietas, frommigkeit' (TARNÓCZI: Régi Magyar Szentség című művében). Merész föltevés volna azt állítani, hogy e szavak attól származnak, akinek a művében először följegyeztettek, — az azonban bizonyos, hogy pogány őseinknél nem voltak még meg s mindenesetre akkor keletkeztek, amikor a kereszténység nálunk magyar nyelvű irodalmat teremtett.

Az írók a XVII. század elejéig nagyon kevésbé hatottak egymásra, legalább is a szókincsen ez alig mutatható ki. Mert abból, hogy egyes szavak egymás után következő két íronál előfordulnak, bármennyire elvont szavak is, bajos irodalmi hatásra gondolni. Mind a két író meríthetett az élő nyelvből. Sőt még az sem mutat kétségtelen hatásra, ha ugyanazon szavak sorrendjét találjuk meg különböző írók szövegeiben, mert az illető szavak sorrendje lehet bibliai, vagy külföldi munkából vett idézet. Mégis, ha ilyen eseteket látunk, mint a *gardom* (= garten), *kerekgardom* szó, amely csak HELTAINÁL, DÁVIDNÁL és BORNEMISZÁNÁL, *kicsatáz*, amely csak HELTAI krónikájában és GÖRCSÖNI-nek ez után írt Mátyás királyában fordul elő, — népies szavak (*dorong*, *döföl*, *dörgölődik* = murmuro, *dugogat*, *édesdeden*, *édesedik*, = allicior, *garázdálkodik*, ez *világnak gazza* stb.), amelyek HELTAI, BORNEMISZA és utánuk PÍZMÁNY műveiben is megvannak, meg kell engednünk, hogy a régi írók ismerték egymás műveit s ha talán szavakat ma már bebizonyíthatóan nem is, általános elveket tanultak egymástól. Hogy mily módon, érdekes példa rá a hitvitázás irodalma, hol az ellenfelek ugyanazon stilisztikai szabályok és szókincs segítségével teszik egymást csúffá.

IRODALOM.

SZABÓ KÁROLY: Régi Magyar Könyvtár I. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. 1879. — DR. SZTRIPSZKY HIADOR: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472—1711. 1912. — GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században. I—II. 1929—1931. — FRANKÓI VILMOS: Könyvtáblákban felfedezett magyar ős-nyomtatvány unicumok. (Kny. a „Magyar Könyv-Szemle” 1878. VI. füzetéből.) — MATHE KÁROLY: A könyv morfológiája. 1930. — PINTER JENŐ: A magyar hasonmás kiadások. Könyvgyűjtők Évkönyve 1919. — MELICH JÁNOS: Az „Orthographia Vngarica” és a magyar helyesírás. 1908. — A négyféle magyar e-ről. MNy. XIV. 80. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. 1908. „Zenth Paal leueley” nyelvéről. MNy. IV. 406. — Komjáthy Benedek becsülete. MNy. VI. 254. — Irodalmi nyelvünk kialakulásának történetéhez. MNy. VII. 259. — A Murmelius-féle Lexicon magyar tolmácsolásáról. MNy. VII. 364. — Heltai nyelvének néhány megoldatlan kérdése. MNy. X. 212. — A Könyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztségről. MNy. XI. 27. — Heltai Háló-járól. MNy. XII. 48. — Heltai Gáspár szókincse. MNy. XII. 159. — A XVI. századi nyomtatványokbeli *i* és *j*-betű hangértéke. MNy. XII. 224. — XVI. századbeli erdélyi íróink *ö*-zése. MNy. XII. 319. — Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéről. MNy. XIV. 1, 55, 120. — Szókincsünk fejlődéséhez. MNy. XV. 133. — A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Berlin, Voggenreiter. — Régi magyar nyomtatványok meghatározása Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re. — Régi irások és falusi levelek. (Kny. a Magyar Szemle 1929. évfolyamából.) — A magyar nyelv barokk korszaka. Budapesti Hírlap 1934 július. — Czeglédi István stilisztikai és jelentéstani fejtegetései. MNy. XXIV. 5—6. — HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet 1924. — IMRE SÁNDOR: A magyar irodalom és nyelv rövid története. Második javított kiadás. Debrecen és Nyíregyháza 1870. — CSÜRÖS FERENC: A magyar irodalmi és köznyelv. 1899. — FÜLEP IMRE: Gyöngyösi István (1889). — ZOLNAI BÉLA: Körmondlat és tiráda. Budapest, 1929. — DR. LOSONCZI ZOLTÁN: A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig. 1931. — A magyar nyelv 1600 óta. 1933. — WALDAFFEL JÓZSEF: Heltai Gáspár forrásai. 1934.